

Dr. Lakatos György

A poszt- indusztriális társadalom elméletéről

Kossuth

DR. LAKATOS GYÖRGY

A posztindusztriális társadalom elméletéről

ZBIGNIEW
BRZEZINSKI
NÉZETEINEK
BÍRÁLATÁHOZ

KOSSUTH KÖNYVKIADÓ / 1978

LEKTORÁLTA: DR. ÁGOSTON LÁSZLÓ

ISBN 963 09 1054 4

© DR. LAKATOS GYÖRGY, 1978

1. BEVEZETÉS

A hatvanas évek végére a nemzetközi erőviszonyok a szocializmus javára változtak meg. Egyidejűleg mindkét rendszerben meggyorsult a tudományos-technikai forradalom kibontakozása. Erre a helyzetre reagál a polgári ideológia a posztindusztriális társadalom elméletével, melynek legnevesebb képviselői az amerikai Daniel Bell, Zbigniew Brzezinski és a francia Alain Tourain.¹

A posztindusztriális társadalom elmélete sok tekintetben az ipari társadalom elméletére épül.²

¹ Brzezinski gyakran használja a posztindusztriális társadalom helyett, annak szinonímájaként a technikai-elektronikus vagy rövidítve, a technetronikus társadalom elnevezést.

² Ugyanezt hangsúlyozza Gedő András is. (*Gedő András: Válságtudat és filozófia*. Kossuth Könyvkiadó, 1976. 216–217. old.) – W. W. Rostow, J. K. Galbraith és R. Aron az ipari társadalom ideáltípusában foglalják össze a fejlett tőkés- és a fejlett szocialista országokat, azzal az indoklással, hogy a két rendszer gazdasági viszonyai, szociális struktúrája lényegi elemeikben azonosak, s csak a másodlagos vonásokban térnek el egymástól. A fő ellentéteket a politikai és az ideológiai viszonyokban látják. Az ipari társadalom elméletére vonatkozólag lásd *Ripp Géza: A gazdasági növekedés szakaszai és az ipari társadalom elmélete*. Kossuth Könyvkiadó, 1967.; *Ripp Géza: Politikai gazdaságtan és ideológia*. Kossuth Könyvkiadó, 1973. 159–200. old.; *Ágoston László: Az ember és a technika*. Kossuth Könyvkiadó, 1965. 299–325. old.; *Dr. Lakatos György: Az ipari társadalom elméletéről*. Kossuth Könyvkiadó, 1975.

A posztindusztriális társadalom elméletét Brzezinski nézetein keresztül mutatjuk be. Brzezinski ugyanis tekintélyes és igen hatásos ideológus, aki a Demokrata Párt fő teoretikusként és Carter elnök nemzetbiztonsági főtanácsadójaként jelentős befolyást gyakorol az amerikai külpolitikára is, annak elméleti megalapozását nyújtva.

Téves volna Bellt és Brzezinskit, a posztindusztriális társadalom elméletének e két neves képviselőjét azonosítani. Nézeteikben sok ugyan az azonos vonás, vannak azonban lényeges különbségek is.³

Bell elmélete ugyanis elsősorban szociológiai-közgazdasági, míg Brzezinski teóriája politológiai-filozófiai jellegű.

Bell a hangsúlyt a szolgáltatásokra, ezek megnövekedett jelentőségére helyezi. Erőteljesen kiemeli az elméleti tudás megnövekedett szerepét, úgy látja, hogy a tudósok, általában a magasan kvalifikált értelmiségiek az eddiginél sokkal fontosabb feladatot látnak el az új társadalomban. Brzezinskinél is megvannak ugyan ezek az elemek, a döntő nála mégis a technika és az elektronika megnövekedett súlya. Ezt hangsúlyozza azzal is, hogy a posztindusztriális társadalom kategóriája helyett gyakran használja szinonímaként a technikai-elektronikus, rövidítve a technetronikus társadalom terminust. Ebből következik azután, hogy a technokrata rétegnek nagy jelentőséget tulajdonít.

Nehéz és céltalan volna azon vitatkozni, hogy melyikük a jelentősebb. Az akadémiai körök Bellt nagyra tartják könyveinek elméleti tartalma és koherenciája miatt. Politikai szempontból ugyanakkor Brzezinski a hatásosabb, s ma őt tartják az egyik legismertebb és legtekintélyesebb politológusnak az Egyesült Államokban. Ez teszi indokolttá Brzezinski nézeteinek önálló tanulmányozását és bírálatát.

³ D. Bellre vonatkozólag lásd Ripp Géza: A válság gazdaságtana. Kossuth Könyvkiadó, 1976.

Kicsoda tulajdonképpen Zbigniew Brzezinski? 1928-ban született Varsóban, 1938-ban apját Lengyelország kanadai főkonzuljának nevezik ki, s Kanadában maradnak a felszabadulás után is. Elvégzi a montreali Mac Gill Egyetemet, majd az Egyesült Államokban folytatja tanulmányait. 1950-ben szerez diplomát a politikai tudományokból a Harvard Egyetemen, 1953-ban filozófiai doktori címet kap. 1953–1960-ban a Harvard Egyetem Orosz Kutató Intézetében dolgozik, 1956–1960-ban egyben a Harvard Egyetem Nemzetközi Kérdéseket Kutató Intézetében is. 1960-tól a New York-i Columbia Egyetem tanára, 1962-től a Columbia Egyetem Kommunizmust Kutató Intézetének igazgatója is. (Néhány évvel ezelőtt ez az intézmény a Nemzetközi Változásokat Kutató Intézet elnevezést vette fel.) Brzezinski 1960-tól a Demokrata Párt külpolitikai tanácsadója is (Johnson elnök idején ezenkívül a külügyminisztérium tanácsadója is volt). Jelentősége, befolyása közben egyre nő, tagja lesz a Külpolitikai Tanácsnak és 1973 óta vezetője a Trilaterális Bizottságnak. Mindkettő üzletembereket, politikusokat, teoretikusokat tömörítő társadalmi szervezet, melynek azonban jelentős befolyása van az Egyesült Államok külpolitikájára. Ennek a két intézménynek David Rockefeller, a Rockefeller-dinasztia feje a tulajdonképpeni vezetője. Ahogy Kissingernek Nelson Rockefeller, úgy Brzezinskinak David Rockefeller a támogatója.

Brzezinski jelentőségét tulajdonképpen az adja, hogy igen nagy befolyást gyakorol az amerikai külpolitikára, ugyanakkor elméletileg figyelembe veszi a világ új realitásait, és olyan elméletet dolgoz ki, mely ezekhez alkalmazkodik. Nyugodtan állíthatjuk, hogy Brzezinski posztindusztriális vagy technetronikus társadalom elmélete a burzsoázia jelenleg egyik legkorszerűbb válasza korunk kérdéseire, amely egyben az amerikai uralkodó körökben is nagy befolyásra tett szert. Ez az elmélet antimarxista és antikommunista jellegű, még akkor is,

ha a kor viszonyainak hatására jelentősen eltér a hagyományos antimarxizmustól, antikommunizmustól.

Felmerül a kérdés, melyek azok az új realitások, melyekhez Brzezinski alkalmazkodni kíván, amelyekre elméletét építi, s melyeknek figyelembevételét kívánja az Egyesült Államok kormányától.

1. Az első ilyen realitás *a szocialista világrendszer megszilárdulása, növekvő eredményei, sikerei*. Brzezinski figyelembe veszi, hogy a szocialista közösség, főleg a Szovjetunió a világpolitika döntő tényezőjévé vált. Ugyanakkor, amikor helyesen méri fel a politikai és katonai erőviszonyok eltolódását, helytelenül ítéli meg a Szovjetunió és a szocialista közösség gazdasági, technikai eredményeit. Mint a későbbiekben látni fogjuk, abból indul ki, hogy az Egyesült Államok gazdasági és technikai fölénye nemcsak megmarad, hanem még nőni is fog.

2. Brzezinski jól látja *a tudományos-technikai forradalom felgyorsulását*, és annak növekvő jelentőségét, azt, hogy számos területen átalakítja a társadalom arculatát. Ebből adódik, hogy abszolutizálja a technikát, amelyet a fejlődés alapvető, meghatározó tényezőjének tekint. Elmélete így erősen technicista színezetet kap, technokratikus jellegűvé válik.

3. Figyelembe veszi, hogy *az Egyesült Államok már nem képviselheti egyedül a tőkés világot*. Ezért – ez a Trilaterális Bizottság célja is – síkraszáll az Egyesült Államok, Nyugat-Európa és Japán egysége mellett. Nyilvánvaló persze, hogy ebben a hármas csoportosulásban az Egyesült Államoknak szánja a vezető szerepet.

4. Kissingernél lényegesen jobban méri fel annak jelentőségét, hogy a tőkés világ gyarmati rendszere teljesen felszámolódott, és az újonnan felszabadult fejlődő országok önálló tényezővé váltak. Az Egyesült Államok külpolitikájában – Brzezinski szerint – ezt a tényt is figyelembe kell venni.

A posztindusztriális társadalom elméletét Zbigniew Brze-

zinski munkái, elsősorban az 1970-ben megjelent „Between two Ages” alapján ismertetjük (New York 1970.). A könyv címe magyarul „Két korszak között”. Brzezinski azt jelzi ezzel, hogy – véleménye szerint – az Egyesült Államok az *ipari korszakból* most megy át az *ipari utáni korszakba*. A cím kétségtől találó, bár nem a szerző által adott értelemben, hanem úgy, hogy a világ most lép át a tőkés korszakból a szocializmus korszakába.

Természetesen figyelembe vesszük Brzezinski más köteteit is, így az „Ideology and Power in Soviet Politics” (1962), az „Alternative to Partition” (1965) című munkáját, a Carl Friedrichhel közösen írt „Totalitarian Dictatorship and Autocracy”-t (1956), valamint az S. Huntingtonnal közösen írt „Political Power USA-USSR”-t (1964), továbbá fontosabb cikkeit, például az „America in a hostile World” címűt (1976).

Mi a Brzezinski-jelenség magyarázata? Gondoljunk arra, hogy tízéves korában távozik Lengyelországból, 32 éves korában lesz a New York-i Columbia Egyetem professzora, 34 éves korában egyben ugyanitt a Kommunizmust Kutató Intézet igazgatója, majd a Demokrata Párt külpolitikai tanácsadója, és az Egyesült Államok külpolitikájának egyik tervezője, irányítója, nemzetbiztonsági főtanácsadó.

A Brzezinski-jelenségnek valószínűleg az a magyarázata, hogy a hatvanas évekre teljesen megváltoznak a nemzetközi erőviszonyok. A szocialista közösség, ezen belül is elsősorban a Szovjetunió olyan gazdasági, politikai, katonai erővé válik, mellyel számolni kell. Bár megtartják a *globális külpolitikát*, azaz azt az elvet és gyakorlatot, hogy az Egyesült Államok világméretekben elkötelezi magát, és képviseli a többi fejlett tőkésországot, ezt már nem lehet a régi módon folytatni. El-ejtik J. F. Dulles visszaszorítási politikáját és a globális külpolitikát *közvetetten* folytatják. Szükségessé válik ennek az új külpolitikának *elméleti megalapozása*. Ezt nem tudta elvégez-

ni sem W. W. Rostow, aki Kennedy és Johnson mellett volt nemzetbiztonsági főtanácsadó, sem Henry Kissinger, az egykori harvardi történelemprofesszor, aki nyolc éven keresztül volt nemzetbiztonsági főtanácsadó, három éven keresztül pedig külügyminiszter is. Ezt az elméleti munkát a Demokrata Párt „Kissingere”, Brzezinski végezte el. Ez a magyarázata annak, hogy van Brzezinskinak olyan könyve, amely a Külpolitikai Tanács megrendelésére készült, s könyvei általában nemcsak a szó szokott értelmében vett elméleti munkák, monográfiák, hanem egyben helyzetelemzések, kormányajánlások vagy azokká váltak. Mint látni fogjuk, Brzezinski könyveinek oldalain nem egy olyan gondolat merül fel, amely azután az amerikai külpolitikában realizálódik.

A Demokrata Párt hosszú időn keresztül megosztott volt. Hiába rendelkezett 60–65%-os többséggel mind a szenátusban, mind a képviselőházban, nem tudott megfelelő elnökjelöltet állítani, és így kongresszusi többsége ellenére ellenzékben volt a republikánus elnökkel és annak kormányával szemben. A Demokrata Párt vezetői keresték a kiutat. Olyan jelöltre volt szükségük, akinek nem volt semmi köze a népszerűtlen washingtoni kormányzathoz, mégis van politikai tapasztalata. James Carter tűnt alkalmasnak erre a szerepre, hiszen mint a kis déli Georgia-állam kormányzója távol volt Washingtontól. Képesnek látszott arra, hogy elnyerje a roosevelti nagy koalíció támogatását. 1976-ban tényleg Carterre szavaztak a szervezett munkások, a fekete amerikaiak, a déli demokraták, a liberális értelmiség és általában azok a kisemberek, akiket F. D. Rooseveltt egykor az elfelejtett embereknek nevezett. Élvezte a hagyományos keleti nagytőke egy részének támogatását is. Mellette állt David Rockefeller, a Chase Manhattan Bank elnöke, a Rockefeller-klán feje, továbbá Henry Ford is. David Rockefeller támogatása egyet jelentett azzal, hogy számíthatott a Demokrata Párt legendás nagy öregjére, a több mint 80 éves, nagyon befolyásos Averell

Harrimanre, aki F. D. Rooseveltt moszkvai nagykövete volt, aki a pártapparátus támogatását szerezte meg. És számíthatott Zbigniew Brzezinskire, aki szorosan együttműködött David Rockefellerrel, és a Demokrata Párt befolyásos ideológusának, teoretikusának számított. Így már előre biztosítva volt politikájának, főleg külpolitikájának elméleti megalapozása.

*

Brzezinski posztindusztriális társadalom elméletének tartalmát később fogjuk ismertetni, néhány fontos vonást azonban már most ki kell emelnünk.

Ezek közül az egyik a *technicizmus*. Brzezinski kétségtelenül reális tényezőt ragad meg, amikor a technika növekvő jelentőségét kiemeli. A technika, pontosabban a XX. század második felének technikája nagy változást jelentett az emberiség számára. Az is érthető, hogy Brzezinski hangsúlyozza az Egyesült Államok valóban kiemelkedő technikai teljesítményeit. Ami kifogásolható, hogy abszolutizálja a technikát. A technikával akarja meghatározni a társadalom szociális típusát. Figyelman kívül hagyja így a termelési és tulajdonviszonyokat, melyek végső soron meghatározzák a társadalom szociális típusát, az emberek, a nagy társadalmi csoportok kapcsolatát, a társadalom osztálystruktúráját. Ez *technikai determinizmust* is jelent. A történelem hajtóerejének nem az emberek, az osztályok tevékenységét és harcát tartja, hanem a technikai változásokat önmagukban, az emberi tevékenységtől, osztálykonfliktusoktól elvonatkoztatva. Nála nem a társadalmi-termelési viszonyok, a bonyolult termelési folyamat egész komplexuma a döntő, hanem a technikai forradalmak, és hozzájuk képest a politikai forradalmak csak másodlagosak, s őszerinte ma a tudományos-technikai forradalom feleslegessé teszi a szocialista forradalmat. Ennek alapján Brzezinski szerint a tőkés szerepét megkérdőjelezi a politiku-

sok, majd a tudósok és a technokraták jutnak vezető szerephez. Így technicizmusa, technikai determinizmusa *technokratizmus*s-sal párosul.⁴

Elméletének másik fő vonása az *antikommunizmus*. Ez azonban nem a régi módon való szembenállás a kommunizmus elméletével és gyakorlatával, hanem az antikommunizmusnak egy új változata, mondhatnánk „korszerűsített” formája. Ennek egyik megnyilvánulása, hogy nem illeti szidalmakkal a marxizmust, sőt néhol elismeréssel is ír róla. „Az érett emberiség egyetemes látomásában – írja – a marxizmus életteli és alkotó szakaszt jelent. A marxizmus ugyanakkor a kifelé forduló aktív ember győzelme a befelé forduló passzív ember felett, az ész győzelme a hit felett... A marxizmus minden korábbi politikai rendszernél sokkal inkább az anyagi valóság rendszeres, szigorú vizsgálatára, és az ebből a vizsgálatból levezetett akcióra ösztönöz.” „A marxizmus... rávezeti a tömegeket, hogy intenzíven foglalkozzanak a társadalmi egyenlőség kérdésével, és törekvéseiknek történelmi, erkölcsi igazolást ad.” „A marxizmus – folytatja tovább Brzezinski – a maga idejében a legfejlettebb és legrendszeresebb formája volt a társadalmi haladás dinamikája elemzésének.”⁵ „A marxizmus egyszerre hivatkozott az ember etikai, racionális és prométheuszi ösztöneire... Ebben az értelemben a marxizmus az emberi haladás mechanizmusaként szolgált.”⁶

Ezután azt írja, hogy a marxizmus ma intézményesült, elavult, amely már nem fejezi ki a XX. század technikai fejlődését. „Az intézményesült marxizmus alkalmatlan, hogy ele-

⁴ Brzezinski rendszerében a technicizmus, technikai determinizmus, technokratizmus olyan fontos, hogy ezt később külön részletesen tárgyaljuk.

⁵ Z. Brzezinski: *Between two Ages*. New York 1970. 72. old.

⁶ Ugyanott, 73. old.

mezze a fejlett XX. századi világot, és megbirkózzon annak problémáival.”⁷

Brzezinski tehát nem vállalkozik arra a népszerűtlen feladatra, hogy a régi módon szidalmazza a marxizmust, melynek ma már sok millió híve van, és számos országban uralkodó eszmeáramlat; ehelyett elismerő szavakat mond róla, és közben – elavultnak nyilvánítja.

Antikommunizmusának logikus folytatása, hogy *a kapitalizmust, elsősorban az Egyesült Államokat mérhetetlenül fel-dicséri, a szocialista országokat, elsősorban a Szovjetuniót pedig szidalmazza, befeketíti.*

Brzezinski komoly figyelmet szentel a gazdasági szférának. Kihasználja azt a sajátos történelmi tényt, hogy a legfejlettebb ipari országokban megmaradt a kapitalizmus, a szocializmus pedig főként elmaradott kelet-európai országokban, később pedig még jobban elmaradott függő, félgyarmati, gyarmati országokban győzött. *Kiemeli és abszolutizálja az Egyesült Államok tagadhatatlan gazdasági és technikai eredményeit, ugyanakkor lebecsüli mindazt, amit a szocializmus elért.* Így válik nála az Egyesült Államok mintaországgá, sőt a haladás úttörőjévé, a Szovjetunió pedig elmaradott országgá.

Bizonyos fokig W. W. Rostow hatása alatt áll, aki ezt a sajátos történelmi helyzetet úgy magyarázza, hogy a szocializmus nem egyéb, mint a kapitalizmus pótléka, amely a tökéletes rend feladatait hajtja végre azzal, hogy iparosít.⁸

Tehát nemcsak Rostownál, hanem Brzezinskinél is sajátos kapitalizmus-kép és szocializmus-koncepció alakul ki. Ez Brzezinski elméletét sajátos *optimista elméletté* teszi. *Optimizmusát* főleg azzal indokolja, hogy szerinte a két rendszer

⁷ Ugyanott, 74. old.

⁸ Lásd W. W. Rostow: *The stages of economic growth*. Cambridge 1960. 164. old. – Lásd még Ripp Géza: *A válság gazdaságtana*. Kosuth Könyvkiadó, 1976. 19–20. old.

gazdasági összehasonlítása kedvezően alakul a kapitalizmus számára, és a két legnagyobb országot véve, az Egyesült Államok javára dől el. A tények azonban nem ezt mutatják. 1913-ban a cári Oroszország az Egyesült Államok ipari termelésének 12,5%-át érte el. Ez az arány 1950-re az ismert történelmi nehézségek, a második világháború pusztításai ellenére 30%-ra, 1970-re 75%-ra emelkedett, 1976-ban pedig már meghaladta a 80%-ot.⁹ Ha kisebb országokat hasonlítunk össze, hasonló képet kapunk. Magyarország 1975-ben a bruttó ipari termelésben már nemcsak utolérte, hanem 18%-kal meg is előzte Ausztriát.¹⁰

Brzezinski optimizmusa nem igazolódik. Az Egyesült Államok a hetvenes években komoly gazdasági és politikai problémákkal küzd, *a Szovjetunió* viszont nemcsak *politikailag* és *katonailag*, hanem *gazdaságilag* is *nagyhatalommá* válik. Ez azt bizonyítja, hogy *a szocializmus szubsztanciális előnyökkel rendelkezik* a kapitalizmussal szemben.

Milyen elméleti párhuzam vonható az amerikai külpolitika két teoretikusa: Henry Kissinger és Zbigniew Brzezinski között?

Kissingernek, a Harvard Egyetem egykori történésztanárának nincs önálló filozófiája. Oswald Spengler nézetei hatnak rá leginkább a „Nyugat alkonyá”-ból. Kissinger ilyen körülmények között igyekezett az Egyesült Államok pozícióit védelmezni, hatalmi egyensúlyt létrehozni. Külpolitikája ennek megfelelően pragmatikus volt. Mintaképének Metternichet és Bismarckot tekintette, akik – véleménye szerint – megteremtették az európai egyensúlyt a XIX. század első, ill. második felében. Kissinger egész koncepciója csak a politikai

⁹ A Szovjetunió számokban 1976. évben. Budapest 1977. 64. old.

¹⁰ Lásd *Bálint József*: Lenin a gazdaság és a politika viszonyáról. Társadalmi Szemle, 1977. 6. szám. 45. old.

szférát öleli fel, a gazdasági szféra változásaival, meghatározó szerepével terra incognita maradt számára.

Brzezinski elmélete nem egyszerű külpolitikai teória, hanem átfogó történelem-, társadalom- és politikai-filozófiai koncepció. A politikai szféra mellett nagy jelentőséget tulajdonít a gazdaságnak és a technikának, sőt – úgy véli –, hogy a technika meghatározó szerepet tölt be. Tulajdonképpen azt a kérdést kutatja, hogy milyen változásokat hoz a technikai haladás a társadalomban, a politikában, hogyan változtatja meg ez az Egyesült Államok helyzetét. Szemléletére Kissingerrel szemben az optimizmus jellemző. Az Egyesült Államok gazdasági és technikai eredményeiből kiindulva építi ki poszt-indusztriális, ill. technetronikus társadalom elméletét és külpolitikai koncepcióját. Mindezt a következő fejezetekben fogjuk vizsgálni.

2. MIT NEVEZNEK IPARI TÁRSADALOMNAK ?

A polgári ideológiának szüksége van olyan alap-kategóriára, amely semlegesnek tűnik, elfogadhatóvá tudja tenni a hitelét vesztett kapitalizmust, sőt közelíteni tudja azt a tömegek szemében népszerű szocializmushoz. Ezt az alap-kategóriát az *ipari társadalom* ideáltípusában találják meg, melyet egyaránt használ az ipari társadalom elmélete és a posztindusztriális társadalom teóriája.

Az ipari társadalom mint fogalom azzal az előnnyel is jár, hogy kimutatja az ipari társadalomként feltüntetett tőkés rendszer haladó jellegét a prekapitalista alakulatokkal szemben. Ezenkívül az ötvenes-hatvanas évek adatainak felhasználásával a kapitalizmust a szocializmussal összehasonlítva – hiszen ekkor még eléggé szembeötlő, hogy a szocializmus milyen történelmi hátránnyal indult – olyan látszatot kelt, mintha a kapitalizmus történelmi helyzete kedvező lenne, fejlődésképes volna, amelynek tehát jövője van.

Az ipari társadalom fogalma tulajdonképpen Saint-Simon-tól származik, aki a feudalizmussal szemben ezzel a fogalommal jelöli az akkor keletkezett és felfelé ívelő *kapitalizmust*.

A mai polgári ideológia viszont az ipari társadalom kategóriája alá sorolja be az Egyesült Államokat, Kanadát, Japánt, a Szovjetuniót, a nyugat-európai tőkés- és a kelet-európai szocialista országokat, tehát *az iparilag fejlett tőkés- és szocialista országokat*.

Saint-Simonnál az ipari társadalom fogalma a *feudális múlt* ellen irányul, az ipari társadalom és az ipar utáni társadalom elméleténél – mint látni fogjuk – végső soron a *szocialista jövő* elleni eszmei harcot szolgálja.

Az ipari társadalom fogalmát Raymond Aron adja meg. „Az ipari társadalmat – írja – nagyon egyszerűen lehet definiálni; olyan társadalom, ahol az ipar, a nagyipar a termelés legjellemzőbb vonása. Ipari társadalom az, ahol a termelés olyan vállalatokban folyik, mint a Renault vagy a Citroen.”¹

Lényegében ugyanezt mondja Brzezinski is: „Az ipari társadalomban a termelés módja áthelyeződik az iparra, az emberi és állati izomerőt gépek helyettesítik.”²

Miért van szüksége a polgári ideológiának az ipari társadalom fogalmára? Erre háromféle okot is találhatunk.

1. Ezzel az ideáltípussal el tudják egymástól választani az ipari és a nem-ipari országokat. „Ázsiai utamon meggyőződtem róla – írja Aron –, hogy a kor legfontosabb fogalma az ipari társadalom.”³ Azzal, hogy szétválasztják az ipari és az agrárországokat, elméletileg „megváltoztatják” a kor alapvető ellentmondását, amely most már nem a szocializmus és a kapitalizmus, hanem a gazdag ipari és a szegény agrárországok, ha tetszik Kelet és Nyugat helyett Észak és Dél között húzódna. Ez eszköze annak, hogy ideológiailag, szemantikailag kendőzzék a kapitalizmust és annak több évszázados gyarmati rendszerét, amely Ázsia, Afrika s Latin-Amerika számos országát az iparosítást elmulasztva nyersanyagtermelő agrárországokként kihasználta és kifosztotta.

2. Ugyanekkor ezzel az ideáltípussal el lehet választani

¹ R. Aron: Dix-huit leçons sur la société industrielle. Párizs, 1963. 97. old.

² Z. Brzezinski: Between two Ages. 10–11. old.

³ R. Aron: Dix-huit leçons sur la société industrielle. 50. old.

egymástól egyrészt a prekapitalista formációkat, másrészt az iparra épülő két rendszert: a kapitalizmust és a szocializmust. A választóvonal: az ipari forradalom, illetve az iparosítás. Így a történelem két szakaszra oszlik: az első a hagyományos agrártársadalom, a második az ipari társadalom. Ezt az elválasztó vonalat tudatosan alkalmazza a polgári társadalomtudomány. Aron ezt a következőkkel indokolja: „Az ipari társadalom fogalmának mint elvont típusnak helyénvalóságát a preindusztriális társadalmakkal való konfrontáció és a típus alapvető jegyeinek szükségszerű következményei alapozzák meg.”⁴

A polgári ideológia ezzel visszatér a klasszikus polgári politikai gazdaságtan metafizikus szemléletmódjához, amely a kapitalizmussal lezárja a fejlődést. Mint Marx megjegyezte: „Történelem volt, de többé már nincs.”⁵

3. Az ipari társadalom kategóriája arra is alkalmas, hogy a két rendszert elméletileg „egyesítsék”. Ez politikai okokból is szükséges. A kapitalizmus közvetlen, nyílt védelme ugyanis ma már hálátlan dolog. Ugyanis – mint Aron szellemenesen írta – „egy évszázaddal ezelőtt botrány volt, ha valaki ellenfele volt a kapitalizmusnak, ma inkább az a botrány, ha valaki híve a tőkés rendszernek”⁶.

A két rendszernek az ipari társadalom fogalmában való elméleti közelítése, sőt „egyesítése” csak olyan módon történhet, hogy a technika primátusából kiindulva abszolutizálják a közös vonásokat, és másodlagosként kezelik, elhanyagolják a különbségeket, az ellentmondásokat, az antagonizmusokat. Ezek a közös vonások az ipari jelleg, a gépi nagyipar, a tudomány, a technika szerepe. A nagyipar és a gépek szerepe – mint az előbb láttuk – implicite szerepel a már idézett

⁴ Ugyanott, 302. old.

⁵ *Marx–Engels Művei*. 4. köt. Budapest, 1959. 134. old.

⁶ *R. Aron: Dix-huit leçons sur la société industrielle*. 112. old.

Aron és Brzezinski szövegekben, a technika, a tudomány szerepét pedig másutt emelik ki⁷, bár Brzezinski szerint a tudomány és a technika szerepe a posztindusztriális társadalomban válik fontosabbá.

A kapitalizmust és a szocializmust élesen elválasztja, hogy

1. a kapitalizmusban a hatalom a burzsoázia kezében van, a döntő termelési eszközök pedig a monopolizációk vagy a monopolizációs állam tulajdonát alkotják, a gazdasági döntéseket a monopolizáció hozza a monopolista burzsoázia érdekében.

2. a szocializmusra a munkásosztály vezette népi hatalom jellemző, a termelési eszközök szocialista társadalmi tulajdonban vannak, a népgazdaságot pedig tervszerűen, átfogó terv alapján irányítják az egész társadalom érdekében.

Ezek az elválasztó tényezők alapvető jelentőségűek. A két rendszer nem közelíthető, nem azonosítható, nem vonható össze az ipari társadalom, majd az ipar utáni, technikai-elektronikus társadalom fogalmában, mert *szubsztanciálisan különbözik, antagonisztikusan ellentétes*. A két rendszer azonosítása a történelem, a kor meghamisítása, tudományosan elfogadhatatlan, tarthatatlan.

„Az ipari vagy tudományos társadalom fogalma . . . – írta Aron 1960-ban – bírálatokat és ellenvetéseket vált ki.”

„Kommunisták és antikommunisták – folytatta Aron – hasonló okokból, noha ellentétes jelentéssel, nyíltan támadják azt a fejlődéstudományt, mely ellentétes társadalmakat azonos kategória alá rendel, erőltetettnek tartják az olyan rendszerek egymáshoz közelítését, melyek mindegyike a másik halálát akarja.”⁸

⁷ Lásd például R. Aron: Dix-huit leçons sur la société industrielle. 363–364. old.; Z. Brzezinski: Between two Ages. 11–14., 157–159., 197–198. old.

⁸ A francia szociológia. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1971. 299. old.

Az ipari társadalom fogalmáról, az erre épülő ipari társadalom elméletéről és a posztindusztriális társadalom elméletéről pontosan elmondhatjuk azt, amit Lukács György Max Weber módszertanáról írt. Ez a módszertan „a kapitalizmus lényegének látszólagos megragadása anélkül, hogy igazi gazdasági problémáiba (mindenekelőtt az értéktöbblet, a kizsákmányolás kérdésébe) bele kellene bocsátkoznia . . . A kapitalizmus döntő ismertetőjegye marad: racionalitás, kiszámíthatóság . . . Ennek a koncepciónak szükségszerű következménye, hogy a kapitalizmus közgazdaságtanát feje tetejére állítják, amennyiben a vulgarizált felületi jelenségek veszik át az elsődleges szerepet a termelőerők fejlődésének problémáival szemben.”⁹ Ez a vulgarizálás, a dolgoknak a feje tetejére való állítása ma is jellemző a polgári ideológiára. Az ipari társadalom elmélete és a posztindusztriális társadalom elmélete is hallgat az olyan kardinális kérdésekről, mint az értéktöbblet, a kizsákmányolás, és ehelyett a racionalitást hangsúlyozzák ki.

A racionalitás, a gazdaságossági számítások kétségkívül sokkal nagyobb szerepet játszanak a kapitalizmusban és a szocializmusban, mint a prekapitalista formációkban; figyelembe kell azonban venni, hogy a tőkés rendszer racionalitása nem abszolutizálható, főként a vállalaton belüli tevékenységre korlátozódik. A kapitalizmusban nem minden racionális, gondoljunk csak a válságokra, és arra, hogy végső soron a nagy monopóliumok érdeke dönt. A monopóliumok döntései racionálisak az adott monopólium és a monopoltőkés réteg számára, de nem racionálisak a munkásosztály és az egész társadalom szempontjából. A társadalmi szinten vett racionalitásnak gátat vet a tőkés magántulajdon. A szocialista társadalmi tulajdon és a tervgazdaság a szocializmust ma-

⁹ Lukács György: Az ész trónfosztása. Akadémiai Kiadó, 1965. 470. old.

gasabb rendűvé teszi a kapitalizmusnál, mert lehetővé válik a társadalmi erőforrások tervszerű, hatékony, optimális felhasználása.

A racionalitás gondolata Brzezinskinél is megtalálható, bár nem ugyanabban a vonatkozásban. „Az ipari társadalomban a műszaki tudást – írja – elsősorban egy sajátos célra használták fel: a termelési eljárások javítására és a termelés meggyorsítására.”¹⁰ Itt meg kell jegyeznünk, hogy Brzezinski a posztindusztriális társadalmat racionálisabbnak tartja mint az ipari társadalmat. Az ipar utáni társadalmat tekinti a tudomány, a technika igazi hordozójának.

Az ipari társadalom ideáltípusának használatával a polgári gondolkodás leegyszerűsíti a társadalmi jelenségeket, és a *társadalmi-termelési viszonyokat a technikai viszonyokkal helyettesíti*. Így eltűnnek a vizsgálódás látóteréből az emberek, az osztályok, ezek érdekei, tevékenységük, sőt a történelem lépcsőfokait jelentő társadalmi-gazdasági alakulatok is.

Ez az eljárás, ez a kiindulópont tudományosan semmiképpen sem igazolható. Erről azonban a későbbiekben a technika szerepéről és a technicizmusról szóló fejezetben fogunk bővebben beszélni.

¹⁰ Z. Brzezinski: *Between two Ages*. 14. old.

3. MIT NEVEZNEK POSZTINDUSZTRIÁLIS TÁRSADALOMNAK?

Az ipari társadalom elmélete két szakaszra osztja a történelmet. Brzezinskinél már három szakaszból áll a történelem: agrártársadalom, ipari társadalom, ipar utáni társadalom. Az új, harmadik fokozatot a *szolgáltatások túlsúlya jellemzi az iparral szemben* (Bellnél ez a döntő elem), *a technika minőségileg új szintre való emelkedése és az elektronika nagy szerepe a jellemző* (Brzezinskinél ez a döntő). Brzezinski történelemfilozófiai koncepciója szerint a munkásosztály és szövetségesei által végrehajtott szocialista forradalomra nincs szükség, hiszen a fejlődést a technikai-elektronikus, azaz *technetronikus forradalom* hozza meg, melynek az Egyesült Államok a hordozója nemzetközi méretekben, az egyes országokon belül pedig a technokraták.

Hogyan jellemzi Brzezinski az ipar utáni, azaz technetronikus társadalmat?

– Szerinte az ipari társadalom jellemzője az volt, hogy a mezőgazdaságról az iparra helyeződött át a súly, az emberi és állati izomerőt gépekkel helyettesítették. A technetronikus társadalomban ezzel szemben a szolgáltatások szerepe már nagyobb, mint az iparé, a gépek ember által történő kezelését felváltja az automatizálás és a kibernetika.

– Az ipari társadalomban olyan kérdésekről folyik a vita mint a munkalehetőségek, a munkanélküliség, a minimális jólét biztosítása. A posztindusztriális társadalomban már

más kérdések szerepelnek az előtérben: a biztonság, a szabadság, a nyereségrészesedés.

– Brzezinski szerint az ipari társadalomban az oktatás privilégium, a technetronikus társadalomban általánossá válik az oktatás, sőt szerinte a felsőoktatás is, és a probléma már csak a tehetségek ésszerű felhasználása.

– Az ipari társadalomban – írja Brzezinski – a hatalom a plutokraták kezében van, a posztindusztriális társadalomban viszont megkérdőjelezzük a tőke vezető szerepét, a hatalom átmegegy a politikai vezetés kezébe, melyben fontos szerepe van a tehetségnek, a speciális szakképzettségnek.

– Az új korszak már nem ideologikus, mint a régi, fontosabbá válnak az egzakt tudományok, a társadalom nagy kérdéseit pragmatikusabban közelítik meg, fenntartva a humán értékeket.

– Az ipari társadalomban – véli Brzezinski – fontos a régi előjogok megszüntetése, a politikai harc. A tömegeket a pártok és a szakszervezetek szervezik ideológiai programok alapján. Az ipar utáni társadalomban igyekeznek a tömegkommunikációs eszközök segítségével a szervezetlen tömegekre támaszkodni.

– Az új társadalomra az volna a jellemző, hogy a gazdasági hatalom személytelenné válik, az államapparátus, a hadsereg, az ipari szervezetek, a tudományos intézmények egyre jobban összefonódnak.¹

Az új korszakba való átmenetelt – úgy véli – az Egyesült Államok már megkezdte. Szerinte 2000 körül az Egyesült Államokon kívül még Kanada, Japán és Svédország fog a posztrindusztriális országok közé tartozni. Ezenkívül lesz egy tucat fejlett ipari állam, amely akkor közelíti meg az Egyesült Államok 1970-es fejlettségi szintjét, 10–15 kevésbé fejlett ipari ország, mintegy hatvan még nem ipari ország, a nemzetek egy ötödik csoportja pedig még mindig nagyon

¹ Lásd Z. Brzezinski: *Between two Ages*. 10–14. old.

kezdetleges körülmények között fog élni.² Az, hogy a szocialista országok melyik csoportba fognak tartozni az öt közül – szerinte –, attól fog függni, hogy mennyire „dezideologizálódnak”, mert – véleménye szerint – a szocialista rendszer nem kedvez a technikai és tudományos haladásnak.³

Brzezinski szerint az Egyesült Államok áll az első helyen a tudomány, a technika, a közoktatás terén, sőt – úgy véli – ez kivételes helyzetet biztosít számára. Azt mondja, hogy az Egyesült Államok a technetronikus forradalom páratlan terjesztője.⁴

Szerzőnk a század közepének bizonyos realitásaiból indul ki, és ezeket ügyesen csoportosítva igyekszik olyan elméleti rendszert alkotni, mely tulajdonképpen az Egyesült Államok társadalmi és gazdasági rendszerének apológiája.

Mint már a bevezetésben hangsúlyoztuk, Brzezinski figyelembe veszi, hogy megváltoztak a nemzetközi erőviszonyok, meggyorsult a tudományos-technikai forradalom, felbomlott a gyarmati rendszer, és az Egyesült Államok nem vállalhatja egyedül a tőkés világ képviselőjét. Itt meg kell említenünk, hogy Brzezinski emellett még jól ragadja meg az állammonopolista kapitalizmus egyes új vonásait is. Arra szeretnénk utalni, hogy a mai állammonopolista beavatkozás hatékonyabbnak bizonyult, mint a régi módszerek, és ennek következtében a gazdasági és technikai haladás gyorsabb volt mint 1929–1939-ben. Ugyanakkor a gazdasági hatalom koncentrációja a politikai hatalom központosításával is jár. A tervezésnek nagyobb szerepe van, mint azelőtt.

Már itt, ebben a fejezetben szeretnénk megjegyezni az alábbiakat.

1. Ennél a teóriánál is felvetődik az a kérdés, melyet az

² Lásd ugyanott, 50. old.

³ Lásd ugyanott, 181. old.

⁴ Lásd ugyanott, 34. old.

ipari társadalom elméleténél is fel kell tennünk: lehet-e egy társadalmat valamely gazdasági ág domináns voltával jellemezni úgy, hogy elfelejtkezünk az emberek termelőtevékenységéről, az emberek közötti kapcsolatokról, a termelési, osztály- és tulajdonviszonyokról. Úgy véljük – és ezt a társadalomtudományok egész fejlődése igazolja – ez elfogadhatatlan módszer. Ma már szinte axiómaszámba megy, hogy egy-egy kort éppen a termelési viszonyok összessége jellemez.

2. A szolgáltatások fejlődése nem jelenti sem egy új típusú társadalom létrejöttét, sem az ipar jelentőségének csökkenését. Az, hogy a szolgáltatásokban foglalkoztatottak száma emelkedik, csak a munkaerő összetételében jelent arányeltolódást. Gépi nagyipar nélkül nem létezhet modern társadalom és az anyagi szolgáltatások (kereskedelem, közlekedés, távközlés, az ún. közszolgáltatások) a gépi nagyipar függvényét alkotják. Igaz, hogy a szolgáltatások állapota nem közömbös az ipar további optimális működése és fejlesztése szempontjából. A kereskedelem, távközlés, szállítás, közoktatás, egészségügy fejlettsége segíti az ipart. Az anyagi szolgáltatások nagy része azonban egyre inkább iparosodik, és az ipar fejlődése, termelékenységének növekedése feltétele a szolgáltatások fejlődésének. Az ipar és a szolgáltatások viszonyát az jellemzi, hogy a gépi nagyipar mellett az ipar magasabb termelékenysége alapján fejlődnek a szolgáltatások. A gépi nagyipar domináns jellege nem változik meg. Ha a társadalmat valamilyen munkamegosztási ággal akarnánk jellemezni – ami semmiképpen sem kielégítő –, akkor ezt csakis a gépi nagyiparral lehetne megtenni.

3. Brzezinski a szolgáltatások mellett a tudományt és a technikát emeli ki, mint az ipar utáni társadalom döntő elemét. A tudománynak és technikának az ilyen túlértékelése, abszolutizálása, az emberi munka negligálása nem fogadható el. A vulgáris polgári politikai gazdaságtan a munkaeszköket, a technikát úgy tünteti fel, mint amely önállóan, az

emberi munkaerőtől függetlenül rendelkezne termelőképességgel. Ennek az a magyarázata, hogy a munkaeszközöknek, termelési berendezéseknek, a technikának tőkés formáját, egyszerűen a tőkés tulajdont akarták ilyen módon igazolni, és a profitot védelmezni. A tőke ilyen apológiája ma már nem népszerű. Ezért jelenik meg Brzezinskinél és Galbraithnél is az a tétel, hogy a társadalmi össztermék, a nemzeti vagyon megteremtője a technika és a tudomány.⁵ Ez a tőkés rend igazolásának burkoltabb és „elfogadhatóbb” formája. Valójában azonban a technikát és a tudományt is az emberek hozzák létre, használják fel a termelés során, egyszerűen az *értékek termelője* nem a tőke, a technika vagy a tudomány, hanem az *ember*. Fizikai munkások, szellemi dolgozók termelnek a technikai apparátus segítségével, a tudomány eredményeit felhasználva. *Nem a technika vagy a tudomány a demiurgosz, hanem a dolgozó, termelő ember.*

4. Brzezinski a technikának tulajdonít primátust, és ennek alapján olyan képet rajzol, mintha a kor fő ellentmondása nem a kapitalizmus és a szocializmus közötti antagonizmus volna, a kornak nem a kapitalizmusból a szocializmusba, hanem az ipariból az ipar utáni társadalomba való átmenet lenne a fő tartalma. Így feleslegessé, sőt értelmetlenné válna a tőkés rendszer elleni harc. A kapitalizmus és a szocializmus létét, ellentétét azonban nem lehet figyelmen kívül hagyni. A két rendszer léte és ellentéte, valamint a kapitalizmusból a szocializmusba való világméretű átmenet korunk fő tartalma. Brzezinski ipari társadalom–ipar utáni társadalom sémája nem felel meg az objektív valóságnak. Amikor gyakorlati politikai lépésekről van szó, akkor a világosabban látó nyugati politikusok tisztában is vannak ezzel a ténnyel, tudják, hogy a választóvonal a kapitalizmus és a szocializmus között húzó-

⁵ Lásd Ripp Géza: Politikai gazdaságtan és ideológia. Kossuth Könyvkiadó, 1973. 179. old.

dik. Ez a magyarázata annak, hogy a neves nyugati államférfiak egy része számol a tényekkel, az erőviszonyokkal.

5. Brzezinski a két rendszert a technika primátusából kiindulva akarja elméletileg egybemosni úgy, hogy az állammonopolista kapitalizmus tűnjék fejlettebbnek. Előbb a néhány legfejlettebb tőkésország menne át a magasabb, az ún. ipar utáni vagy technikai-elektronikus korba; a szocialista országoknál, így a Szovjetuniónál is Brzezinski megkérdőjelezi ezt a fejlődést. Pedig a valóság az, hogy *a tulajdonviszonyokat, a politikai rendszert, a kultúrát, az ideológiát tekintve már ma a szocializmus a magasabb rendű.* A kapitalizmus egyedül a technika és a termelés volumene tekintetében áll jobban, a legfejlettebb tőkésországokban, aminek az a történelmi sajátosság a magyarázata, hogy a szocialista forradalom elmáradott agrárországokban győzött. Ma már ezen a téren is van változás. A KGST ugyanis a világ lakosságának nem egészen 10%-át adja, a világ ipari termelésének viszont 33%-át nyújtja, a KGST gazdasági mutatói már ma is igen jók.⁶ A Szovjetunió és a szocialista országok gazdaságilag, technikailag igen gyorsan fejlődnek. Sok adatot lehetne már itt is felsorolni annak igazolására, hogy a szocialista országok milyen eredményeket értek el a technikai haladás és a gazdasági növekedés területén. Brzezinski posztindusztriális vagy technetronikus társadalom elmélete azonban szükségessé teszi, hogy számos kérdéssel, így a két rendszer viszonyával, a technika, gazdaság problémájával külön fejezetben foglalkozzunk.

⁶ Meg kell jegyeznünk, hogy ha a szocialista országok egészét vetjük egybe a kapitalizmus egészével, akkor *a szocializmus gazdasági mutatói már most jobbak*, ugyanis a szocialista világrendszer a világ lakosságának csak 33%-át öleli fel, termelésének viszont 40%-át adja. Nem a szocialista világrendszernek kell utolérnie a tőkés világrendszert, hanem csak az egyes szocialista országoknak a legfejlettebb tőkésországokat. A kapitalizmus nemcsak fejlett ipari országokból áll, hanem olyanokból is, amelyekre éppen az iparosítás hiánya, vagy az ipar alacsony szintje a jellemző.

4. PARALELIZMUS ÉS EVOLÚCIÓ

Az ipari társadalom, posztindusztriális társadalom elméletei közelítik egymáshoz a két nagy társadalmi-gazdasági alakulatot, bizonyos vonatkozásokban „csökkentik” az ellentéteket, sőt elméletileg, szubsztanciálisan egy kategória alá vonják a két rendszert. Az ipari társadalom elmélete azt állítja, hogy gazdaságilag és a társadalmi struktúrát tekintve azonos típusúak, csak a politikai rendszer különbözik élesen egymástól, sőt itt vannak az alapvető ellentétek.¹ Tulajdonképpen a posztindusztriális társadalom elmélete is átveszi ezt a tételt, azzal a módosítással, hogy az Egyesült Államok, esetleg még néhány más tőkésország már egy magasabb szinthez, az ipar utáni korszakhoz lennének sorolhatók, illetve megkezdték volna az oda való átmenetet. Ezzel, ha más módon is, de felerlevenítik a polgári társadalomtudományoknak azt a tételét, hogy a kapitalizmus optimálisabban működik, mint a szocializmus, illetve magasabb rendű. Ezt a tételt 1970-ben természetesen másképp kellett megfogalmazni, mint 1920 körül, hi-

¹ Erre vonatkozóan bővebben lásd *Ripp Géza: A gazdasági növekedés és szakaszai és az ipari társadalom elmélete*. Kossuth Könyvkiadó, 1967. – „Az ipari társadalom elmélete – írja Ripp Géza – a szocializmus és az imperializmus szembenállását nem a társadalmi rendszerek különbségére, hanem a politikai rendszerek eltéréseire próbálja visszavezetni.” (Ugyanott, 285. old.)

szén ma már nem tartható Max Webernek, Werner Sombartnak az a tétele, hogy a szocializmus nem maradhat fenn.

Az ipari társadalom és az ipar utáni társadalom kategóriái végül is mindenkit arra ösztönöznek, hogy vizsgálja a két nagy társadalmi-gazdasági alakulat, a kapitalizmus és a szocializmus történelmi szerepét. Ez ma a társadalomfilozófia, számos társadalmi szaktudomány és a politika számára is fontos kérdés. Ez tér vissza nemcsak tudományos értekezésekben, a nagy világlapok hasábjain, a rádió, televízió politikai adásaiban, hanem az emberek köznapi beszélgetéseiben is, erre várják a tudomány válaszát.

Ha nagyon pontosak akarunk lenni, a tudomány már meg is adta a választ. Marx és Engels számos munkájukban kimutatták, hogy a kapitalizmus történelmi termék, mely jelentős mértékben hozzájárult a termelőerők fejlődéséhez, ezzel együtt a kultúra és a civilizáció magasabb szintjéhez, ugyanakkor azonban megteremtette saját bukásának előfeltételeit is, sőt Marx és Engels ezt – mint Lenin írta – a tények Mont Blanc-jának összegyűjtése, elemzése, általánosítása alapján bizonyították be.² Amit Marx és Engels az elmúlt évszázadban elméletileg, tudományosan kifejtettek, bebizonyítottak, nevezetesen azt, hogy *a munkásosztály szocialista forradalom útján szükségszerűen megdönti a tőkés rendet*, Lenin tovább konkretizálta az imperializmus körülményeire. Lenin nemcsak elméletileg bizonyította a szocializmus győzelmének történelmi szükségszerűségét, hanem az első győztes szocialista forradalom élén is állt. *Ezzel Marx és Engels elméletét és tudományos prognózisát igazolta a gyakorlat.*

² Itt csak néhány nagyon is ismert marxi-engelsi szövegre szeretnénk hivatkozni a Kommunista Párt kiáltványából (lásd *Marx-Engels Művei*. 4. köt. Budapest 1959. 447., 450–451., 453., 470. old.), A tőke I. kötetéből (lásd *Marx-Engels Művei*. 23. köt. Budapest, 1967. 711–713. old.), az Anti-Dühringből (lásd *Marx-Engels Művei*. 20. köt. Budapest, 1963. 272–280. old.).

A polgári tudósok nem ismerik el ezt a tudományos igazságot, mert végső soron a burzsoázia álláspontján állnak, és a szocializmus győzelme elfogadhatatlan számukra. Ezért igyekeznek elméleti kiutat találni.

*

Ennek egyik változata *Rostow ipari társadalom és stádium elmélete*. Ebben azt állítja, hogy az Egyesült Államok és más fejlett tőkésországok a legfelső szakaszba érkeztek, melyet a nagy tömegfogyasztás jellemez, míg a Szovjetunió és más szocialista országok egy ennél alacsonyabb szinthez, az érettség szakaszához tartoznának. Rostownál a szocializmus csupán az iparosítás egyik lehetséges, hatásos módszere, „gyermekbetegség”, amelynek a fejlődéssel együtt transzformálódnia kell, és valami olyan társadalommá kell alakulnia, mint az Egyesült Államok „fogyasztói” társadalma. Rostow leegyszerűsített sémája még a polgári teoretikusok ellenérzését is kiváltotta, és azok is cáfolták (például Kuznets, Cairncross, Perroux). Aron is elhatárolta magát Rostowtól.

Rostow sémájának különösebb marxista cáfolatára – úgy érezzük – ebben a kötetben nincs szükség. Ezt már Ripp Géza meggyőző módon tette említett könyvében.³

Nem lehet minden prekapitalista formációt az ún. hagyományos társadalom rostowi kategóriájában egyesíteni, és éppen így téves a kapitalizmusnak és a szocializmusnak az ipari társadalom kategóriájában való összefoglalása. Amellett, és ez a döntő, a fejlődés a kapitalizmustól a szocializmus felé történik, és nem fordítva. Ezt nemcsak a tudomány bizonyította, hanem a történelmi gyakorlat is. Rostownak a tényleges tár-

³ Ripp Géza: A gazdasági növekedés szakaszai és az ipari társadalom elmélete. Kossuth Könyvkiadó, 1967.

sadalmi mozgást, a történelem menetét elméletileg megfordító sémája nem tudja cáfolni Marxot, tudományosan védhetetlen és nyíltan apologetikus.

*

Másképp közelíti meg a kapitalizmus és a szocializmus viszonyát Galbraith. Szerinte a két rendszer közeledik egymáshoz, konvergál, és végül össze is olvad. Ezt a *konvergencia*-elméletet azzal indokolja, hogy minkét rendszerben azonosak a technikai követelmények, a munka- és üzemszervezés szükségletei. „Az állami és ideológiai eltérések ellenére – írja – az ipari társadalmak egymáshoz közeledő tendenciát mutatnak, s ez a konvergencia nagyjából azonos szervezési és tervezési követelményekből ered . . . A konvergencia a nagyüzemi termeléssel – és a bonyolult szervezet kialakulásával kezdődik.”⁴ A konvergencia-konceptió rövid idő alatt elterjedt a polgári ideológiában, találkozhatunk vele a sajtó hasábjain, a nagy tömegkommunikációs eszközök adásaiban.

A marxista szakirodalomban a legtöbben azonosítják az ipari társadalom elméletét és a konvergencia-konceptiót. Ez azonban már csak azért is téves, hiszen – mint láttuk – Rostownál a két rendszer nem közeledik egymáshoz, hanem a szocializmus közeledik a fejlett állammonopolista kapitalizmushoz, afelé „fejlődik”. A külföldi marxista irodalomban Jerzy Wiatr lengyel szociológus helyesen mutat rá, hogy sem az ipari társadalom, sem a posztindusztriális társadalom elmélete nem azonos a konvergencia-konceptióval⁵, sőt egyes teoretikusok, publicisták, például Aron, Brzezinski, Huntington, Walter Lippmann elhatárolják magukat tőle.

⁴ J. K. Galbraith: Az új ipari állam. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1970. 404–405. old.

⁵ J. Wiatr: Az antikommunista szovjetológia szociológiai elméletei az USA-ban. Magyar Filozófiai Szemle, 1971. 4–5. sz.

A konvergencia-koncepció kifejezi annak felismerését, hogy a szocializmust nem lehet fegyveres eszközökkel, intervencióval, puccsok szervezésével visszaszorítani, de ugyanakkor azt az óhajt is tükrözi, hogy a szocializmus idomuljon az állammonopolista kapitalizmus valamilyen optimálisan működő, „megjavított” változatához, amely már eltérne a hagyományos kapitalizmustól.

Nem tartjuk szükségesnek, hogy itt bizonyítékok sorát vonultassuk fel a konvergencia-koncepcióval szemben. Alapvető az a tény, hogy antagonisztikusan ellentétesek a két rendszer tulajdon-, termelési, hatalmi és ideológiai viszonyai, és ezen semmilyen spekulatív bűvészkedés nem tud változtatni.

Találóan írja a konvergencia-koncepcióról Brzezinski és Huntington, hogy „sokak számára az optimizmus forrása”⁶. Tényleg az optimizmus, a remény forrása ez azoknak a polgári liberális gondolkodóknak, akik belátták, hogy évszázadunk második felében nem lehet sem megsemmisíteni, sem – J. F. Dulles kifejezésével – visszaszorítani a szocializmust, de „elméleti” reményt nyújt, hogy a tőkés rend csak átalakul, ám nem pusztul el.

Ugyancsak Brzezinski és Huntington találóan mutatnak rá arra, hogy a konvergencia-elméletben van egy *reservatio mentalis*. Az elmélet egyes hívei ugyanis „nemcsak a konvergenciát posztulálják, hanem az ellentétes rendszer elnyelését is”⁷. Ezeknél a gondolkodóknál a konvergencia hirdetését meg lehet kérdőjelezni, hiszen mögötte tulajdonképpen annak a vágya rejlik – aminek ellentmondanak a tények és a tudomány –, hogy a kapitalizmus teret nyerhet a szocializmussal szemben.

*

⁶ Z. Brzezinski–S. Huntington: *Political Power USA–USSR*. New York, 1964. 13. old.

⁷ Ugyanott.

Amint arra Wiatr rámutat, Aron, Brzezinski, Huntington tovább mennek a konvergencia-koncepciónál, és annak tartathatatlanságát látva a két rendszer *paralelizmusát*, párhuzamosságát hirdetik.⁸ Ez mindenesetre több realitásérzékre mutat, mint akár a rostowi séma, akár a konvergencia-konceptió.

A paralelizmus-konceptió abból a hallgatólagos feltételezésből indul ki, hogy sem az állammonopolista kapitalizmus, sem a szocializmus jellegében nem történik lényegi változás. Aron ezt ki is mondja: „A szovjet rezsim ugyanolyan maradt, mint amilyen volt, amikor megkezdtem előadássorozatomat.”⁹ Ezeket a sorokat 1965-ben írta, az előadássorozat a Sorbonne-on pedig 1955-ben kezdődött.

Brzezinski és Huntington 1964-ben írt közös munkájukban („Political Power USA–USSR”) indokolják meg a paralelizmust. Azt írják, hogy az Egyesült Államok és a Szovjetunió egymással párhuzamosan fejlődik, de a két ország és a két rendszer nem válik egymáshoz hasonlóvá, egyikük sem tűnik el. Azzal egészítik ki okfejtésüket, hogy mindkét rendszer a maga módján a társadalom alapvető szükségleteinek kielégítésére törekszik. Brzezinski egy évvel később még egy politikai következtetést von le ebből: „a hidegháború Európában elvesztette értelmét”¹⁰.

A paralelizmus a Dulles-féle hidegháborús politikával való szakítást jelent. Hirdetői úgy jutnak el ehhez a felismeréshez, hogy egyrészt kénytelenek elismerni a Szovjetunió és a többi szocialista ország gazdasági eredményeit, másrészt optimizmussal tölti el őket a kapitalizmus 1945 óta tartó viszonylagos konjunktúrája. A szocializmus eredményeinek elismerése

⁸ Én is kiemeltem és bizonyítottam Aron paralelizmusát „Az ipari társadalom elméletéről” című kötetemben (Kossuth Könyvkiadó, 1975. 47–50. old.).

⁹ R. Aron: *Démocratie et totalitarisme*. Párizs, 1965. 14. old.

¹⁰ Z. Brzezinski: *Alternative to Partition*. New York, 1965. VII. old.

csendül ki Brzezinski alábbi soraiból is: „az iparosítás Kelet-Európában nagy erőfeszítések árán nagy sikereket ért el”¹¹. A katonai-politikai egyensúly elismerését mutatja a következő megjegyzés: „A Nyugatnak be kell látnia, hogy nem tudja direkt politikai akcióval megdönteni a kelet-európai kommunista rezsimeket”¹². Fellép azokkal szemben is, akik szubjektív vágyaikat összecserélik az objektív valósággal, amikor azt írja, hogy a szocializmus nem változik meg az imperializmus pusztá óhajára.¹³

*

A paralelizmus implicate azt feltételezi, hogy e két rendszer lényeges vonásai nem változnak, mindkét rendszer megmarad. Ugyanakkor a polgári teoretikusok egy része úgy véli, hogy mindkét rendszerben bizonyos belső átalakulások vannak, illetve ilyenek lesznek. Úgy látják, hogy a szocializmus bizonyos mértékben „liberalizálódott”, a kapitalizmus pedig „szocializálódott”, sőt emellett az átalakulás, „transzformáció” mellett még bizonyos további fejlődést, „evolúciót” várnak.

Többen képviselik azt az álláspontot, hogy a kapitalizmus már nem is kapitalizmus a szó hagyományos értelmében, mert „szocializálódott”. Ilyen gondolatokat találhatunk például Aronnál, aki ezt azzal támasztja alá, hogy van állami szektor, mérséklődött a jövedelmek egyenlőtlensége, a szakszervezetek szabadabban működhetnek, rendszeresek a bérviták a szakszervezetek és a vállalkozók között, az adórendszer progresszív és van társadalombiztosítás.¹⁴ Ez nem szocializálódás.

¹¹ Ugyanott, 72. old.

¹² Ugyanott, VII. old.

¹³ Lásd *Moderne Welt*, Düsseldorf–Bécs, 1966. 2. szám, 135. old.

¹⁴ Lásd R. Aron: *Dix-huit leçons sur la société industrielle*. 313. old.

Szocialista viszonyok nem állhatnak fenn a kapitalizmusban. Itt arról van szó, hogy 1945 után gyökeresen megváltozott a nemzetközi helyzet, a kapitalizmus szűkebb területre szorult vissza, a szocializmus teret nyert, és ez óhatatlanul hatott a tőkésországok lakosságára. A burzsoázia, hogy uralmát fenn-tarthassa, engedett a tömegek követeléseinek, és szociális reformokat hajtott végre. Ezek nem a rendszer „transzformáció”-ját jelentették, hanem azt, hogy a néptömegek harca eredménnyel járt, a burzsoázia rászorult a kompromisszumokra. Meg kell azt is említeni, hogy a szociáldemokrata pártok tevékenysége is ilyen irányba hatott. A kapitalizmus nem „szocializálódott”, hanem kapitalizmus maradt, belső immansens fejlődésének eredményeként magasabb szakaszba, az állammonopolista stádiumba lépett.

Vannak olyan elképzelések, hogy a szocializmus „liberalizálódna”. Erről az ötvenes években volt először szó, amikor a kommunista pártok és a szocialista országok felszámolták a személyi kultusz gyakorlatát. Később, amikor a szocialista országok alkalmazkodtak az intenzív fejlődés követelményeihez, és ennek megfelelően módosították gazdaságirányítási rendszerüket, növelték a vállalatok önállóságát, nagyobb szerepet juttattak a gazdasági ösztönzőknek, az anyagi érdekeltségnek, ezt ugyanígy értékelték. Ilyen hangok hallatszottak akkor is, amikor intézkedések történtek a választójog reformja terén, növelték a helyi tanácsok önállóságát. Mindenki számára, aki ismeri a szocialista társadalom valóságát, világos, hogy a szocializmus nem „liberalizálódik”, nem közeledik a kapitalizmushoz, nem vesz át semmit a liberális polgári demokráciák intézményrendszeréből, politikai vagy éppen gazdasági módszereiből. Itt arról van szó, hogy a szocializmus saját alapján fejlődve új, magasabb szakaszba érkezett el. A Szovjetunióban megvalósult a fejlett szocializmus, a többi szocialista országban lerakták a szocializmus alapjait, és építik a fejlett szocialista társadalmat. Ennek megfelelően változtatni kell a

gazdaságirányítás módszerein úgy, hogy az megfeleljen az intenzív fejlesztés követelményeinek. A szocializmus ugyanakkor a szocialista országokban már véglegesen győzött¹⁵, ez pedig lehetővé, sőt szükségszerűvé teszi a szocialista demokrácia fejlesztését, megerősítését. Ezt a törvényszerű folyamatot nem értik meg a nyugati publicisták, filozófusok, ideológusok, és ezért beszélnek a szocializmus belső fejlődése, a gazdaságirányítási rendszer tökéletesítése, a szocialista demokrácia fejlesztése helyett „liberalizálódás”-ról.

*

Brzezinskinél a paralelizmus-koncepció az evolúciós-koncepcióval párosul. Ez a tétel része egész társadalom- és politika-elméletének, átgondolt nézetek rendszere.

Szerzőnk nem köti le magát olyan tarthatatlan elképzelés mellett, mint Rostow megfordított sémája, s az automatikus konvergenciát sem fogadja el. Világosan látja a két rendszer különbségét a jelenben. A jövőre vonatkozólag sem megy el a két rendszer azonosulásáig, egybeolvadásáig. Úgy véli viszont, hogy olyan belső változások következnek vagy következhetnek be, amelyek a közeledés irányába hatnak. Mint látni fogjuk, foglalkoztatják az Egyesült Államokban lezajló folyamatok következményei, főleg azonban a Szovjetunió, a szocialista országok „evolúció”-ja köti le figyelmét. Úgy jut el a szocializmus evolúciójának gondolatához, hogy *bizonyos mértékig* kénytelen elismerni a nagyarányú fejlődést, a rendszer tervszerű, hatékony működését és azt, hogy a szocialista országokban kibontakozik a tudományos-technikai fejlődés. Ugyanakkor mint a Demokrata Párt, sőt most már a kormány

¹⁵ Ezt először 1959-ben fogalmazták meg az SZKP XXI. kongresszusán (Lásd az SZKP XXI. kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó, 1959. 129. old.).

külpolitikai szakértője és teoretikusa, olyan értelmű változásokat szeretne látni a Szovjetunióban, valamint a szocialista országokban, melyek kedveznek a tőkés rendszernek, az Egyesült Államoknak. Ez a magyarázata annak, hogy *Brzezinski-nél a paralelizmus a jelen, az evolúció a jövő.*

Az evolúciós koncepció alapja – úgy véljük – az, hogy Brzezinski nem veszi figyelembe a két rendszer merőben el-
lentétes társadalmi, termelési, osztály- és politikai viszonyait, hanem a technikai fejlettség szintje alapján lényegében azonos típusba sorolja őket. Így válik nála lehetségessé az egymáshoz való közeledés, pontosabban az, hogy a szocializmus a kapitalizmus irányába „fejlődjék”. Ezek az Egyesült Államok számára kedvező változások nem vezetnének a kapitalizmus helyreállításához, csak egy olyan új szocializmus-modell kialakításához, mely kedvezne az Egyesült Államok érdekeinek. Ez az „evolúció” nem teljesen automatikus. Brzezinski egyik kiváltó oknak a technikai haladást tekinti, ugyanakkor azonban igen nagy jelentőséget tulajdonít az Egyesült Államok gazdasági, politikai, ideológiai ráhatásának.

Mi is az evolúciós koncepció lényege? Brzezinski több könyvében és cikkében is foglalkozik vele. Ha a főbb jellemzőket keressük, akkor a következőkre kell rámutatnunk:

1. az Egyesült Államoknak, a Nyugatnak ideológiai hatást kell gyakorolni a szocialista országokra, melynek alapján politikai változások következhetnek be;

2. ezt kereskedelempolitikai eszközökkel is támogatni kell;

3. reményt kell fűzni ahhoz, hogy a technikai fejlődés folytán átalakul a szocialista társadalom;

4. arra kell törekedni, hogy a szocialista országok eltávolodjanak a Szovjetuniótól;

5. a kelet-európai szocialista országokat „szociáldemokrata” rendszerekké kellene átalakítani.

Az ideológiai és kereskedelmi ráhatással, valamint a technikai fejlődés következtében szeretnék a kelet-európai szocia-

lista országokat a Szovjetuniótól eltávolítani. Ez az enyhülés olyan sajátos értelmezése, melyhez az Egyesült Államokban a hatvanas évek közepén nagy reményeket fűztek. Ezt mutatja Brzezinskinek 1965-ben megjelent „Alternative to Partition” című kötete, melyben ennek részletes programját adja.

Brzezinski fontosabb műveiben vissza-visszatér az evolúció problémájára és arra, hogy milyen feladatokat kell e téren el látni az Egyesült Államoknak és általában a fejlett tőkésországoknak. Kihangsúlyozza, hogy a Nyugatnak ösztönöznie kell ezt az „evolúciót”¹⁶ és kívánatos volna a kelet-európai szocialista országok „liberalizálódása”. Összefüggést lát az ideológiai és a politikai változások között. „Az ideológiai változás segíteni fogja a politikai változásokat” – írja.¹⁷ Az *ideológiai változásoknál* elsősorban a többpártrendszer propagálására, a nacionalizmus, a szovjetellenesség szítására gondol.¹⁸ Az *ideológiai ráhatás* azonban nem merül ki ennyiben. Ide tartozik az is, hogy támadják a kommunista pártokat, igyekeznek lejáratni a marxizmus-leninizmust, megkérdőjelezzik a Szovjetunió és a szocialista országok eredményeit, a szocialista gazdasági rendszer hatékonyságát; „szabad világ”-ként, fejlett ipari társadalonként, posztindusztriális társadalomként vagy pluralizmusként dicsőítik az állammonopolista kapitalizmus technikáját, gazdasági és politikai rendszerét.

Brzezinski hosszan foglalkozik a *gazdasági kapcsolatok* kérdésével, és érdekes koncepciót fejt ki, melynek az a lényege, hogy az amerikai kormány gazdaságpolitikájával gyakoroljon befolyást a kelet-európai szocialista országokra, és segítse elő ezeknek eltávolodását a Szovjetuniótól.

¹⁶ Lásd Z. Brzezinski: *Between two Ages*. 177–181. old., valamint Z. Brzezinski: *Alternative to Partition*. 136. old.

¹⁷ Z. Brzezinski: *Der Rahmen für eine Aussöhnung zwischen Ost und West*. Das Parlament, 1968. március 27.

¹⁸ Lásd Z. Brzezinski cikkét a *Freedoms Fact* 1968. augusztusi számában.

Úgy látja, hogy a hatvanas évek közepén kritikus ponthoz érkezett el a szocialista országok gazdasága, és emiatt szívesen kereskednének a Nyugattal, az Egyesült Államokat is beleértve. „Ezek az országok – írja – a Nyugattal szorosabb gazdasági kapcsolatokat akarnak fenntartani és egyes esetekben nagy nyugati hiteleket akarnak kapni.”¹⁹

Brzezinski 1965-ben kendőzetlenül mondja ki az amerikai kormány állásfoglalását: „A kereskedelem és a hitelek kérdésének minden megkülönböztetésétől mentes nyugati megközelítés csupán azoknak a hatalmon levő kommunista funkcionáriusoknak kedvezne, akik el szeretnék kerülni a lényeges belső változásokat.”²⁰ Ezért – állítja –, azoknak kell kedvezni, akik el akarnak távolodni a Szovjetuniótól. „Nagy általánosságban – írja – az amerikai gazdasági segítség politikáját Kelet-Európa vonatkozásában két alapvető kritériumnak kell megszabnia: amikor egy ország növeli a szovjet ellenőrzéstől való külső függetlenségét, akkor meg kell jutalmazni, amikor egy ország észrevehetően liberalizálja belső rendszerét, meg kell jutalmazni. És hasonlóképpen, amikor ezzel ellentétes irányzat alakul ki, akkor az Egyesült Államoknak késznek kell lennie a segély beszüntetésére, az olyan speciális kiváltságok visszavonására, mint a legnagyobb kedvezmény elve . . . és nem szabad haboznia, hogy utaljon ezen intézkedések politikai indítékaira.”

„Éppen ezért sajnálatos – folytatja –, hogy az Egyesült Államok kongresszusa olyan merev a legnagyobb kedvezmény elvének és a 480. számú törvény alkalmazásának a kommunista országokra való kiterjesztése kérdésében.”²¹

A hatvanas években valóban fellendült a kelet–nyugati kereskedelem. Ennek azonban nem az volt az oka, hogy a szo-

¹⁹ Z. Brzezinski: *Alternative to Partition*. 152. old.

²⁰ Ugyanott, 153. old.

²¹ Ugyanott, 154–155. old.

cialista országok csődbe kerültek volna, és segélyeket kérnének. Itt nem segélyekről, hanem normális kereskedelmi kapcsolatokról van szó, melyek nagyobb beruházások esetén a szokásos hitelfelvételekkel és azok törlesztésével járnak együtt. A nemzetközi kereskedelem fejlődése az ezzel járó hitelműveletekkel együtt teljesen normális jelenség, melyet korábban csak a nyugati hatalmak által kirobbantott hidegháború gátolt meg.

A hitelek és a legnagyobb kedvezmény elve talán zavart okozhat az olvasónak, ahogy nyilván félreértéseket okoz a napi sajtóban is. Ha az ember hitelről olvas, arra gondol, hogy a gazdagabb ország segítséget nyújt a szegényebbnek, a gazdaságilag fejletlenebbnek. Az amerikai–szovjet, tágabban a nyugati–keleti kereskedelemben szó sincs ilyesmiről; ez egyszerűen csak az a normális külkereskedelmi gyakorlat, hogyha valaki termelő berendezéseket, szabadalmakat vásárol, annak nem kell azonnal fizetnie, hanem csak akkor, amikor ezekkel már beindította a gyártást. Így ugyanis már van olyan bevétele, melyből tud törleszteni. Ez a szokás a nyugat–nyugati kereskedelemben, azaz a nyugati országok egymás közötti külgazdasági kapcsolataiban is. A legnagyobb nyugati országok is vesznek fel hiteleket, sőt éppen az Egyesült Államok jár az élen ezen a téren.

A legnagyobb kedvezmény elve különösen megtévesztő kifejezés. Akkor jött létre, amikor a korai kapitalizmus megjelenésével kialakul a világkereskedelem. Az egyes országok kisebb-nagyobb vámokat vetettek ki. Akit nagyobb vám sújtott, igyekezett olyan helyzetbe kerülni, mint az az ország, amelyik a legkevesebbet fizette, tehát a legkedvezőbb helyzetben volt, a legnagyobb „kedvezményt” kapta. Századunkban már elfogadott gyakorlat, hogy minden országnak megadják a legnagyobb kedvezmény elvét, ezt követeli a kereskedelem szabadsága, kivéve néhány olyan országot, melyet diszkriminációval akarnak sújtani.

Itt jutunk el a kérdés lényegéhez. Az Egyesült Államok kongresszusa mindmáig elzárkózott az elől, hogy a szocialista országok – egy-két kivételtől eltekintve – megkapják a legnagyobb kedvezmény elvét, mert diszkriminálni, „büntetni” akarják őket. A diszkrimináció azonban visszájára sül el, mert az amerikaiak elesnek jó üzletektől, hiszen a szocialista országok megbízható, jó kereskedelmi partnerek, s az elmaradt megállapodásokat a japánok, a nyugatnémetek és más nyugat-európai országok kapják meg.

Így a Brzezinski-féle gazdasági fellazítási politika nem került a gyakorlatban alkalmazásra.

A kelet–nyugati kereskedelem nemcsak a szocialista országoknak előnyös. David Rockefeller azt mondta egy nyilatkozatában, hogy *a kereskedelem a kölcsönös előnyök alapján történik, és így mindkét fél számára kedvező*. Ez így igaz.

A evolúciós koncepció egyik változata a *szociáldemokratizálás*. A hatvanas években több nyugat-európai országban kormányra kerültek a szociáldemokraták. Olyan helyzet alakult ki, hogy nemcsak a skandináv országokban, ahol a szociáldemokrácia 40 éve dominál, hanem mintegy 10–12 országban játszik döntő szerepet a szociáldemokrácia, részt vesz a kormányokban, sőt, van ahol a kormánykoalíció vezető ereje vagy egyedül kormányoz. Kiderült, hogy a szociáldemokratákkal együtt tudnak dolgozni az üzleti körök, sőt a szociáldemokraták gyakran a kapitalizmus jobb ügyvivőinek bizonyultak, mint a hagyományos nagy polgári pártok. Ennek az a magyarázata, hogy a szociáldemokrata pártok kénytelenek figyelemmel lenni munkás tagságukra és a szakszervezetekre. Így fogékonyabbak a szociális problémák iránt, s jobb szociálpolitikájukkal olyan helyzetet tudnak kialakítani, melyet viszonylagosan nagyobb stabilitás jellemez. A szociáldemokrácia egyre elfogadhatóbbá válik a burzsoázia számára. Ebből származik a polgári köröknek az a célkitűzése, hogy a kommunista pártokat a szociáldemokratizálódás irányába tol-

ják el, és a szocialista rendszereket szociáldemokratizálják. Ezt a célt éppen Brzezinski hangoztatja leginkább. Célunk „a keleti rezsimeknek a szociáldemokrácia egy fajtájává való átalakítása”²².

Az evolúciós koncepció nagy reményeket fűz ahhoz, hogy a *technikai haladás* a kapitalizmus számára kedvező eredményeket fog hozni. Itt már nem külső befolyásról van szó, hanem spontán belső folyamatról. Első pillanatban arra lehetne gondolni, hogy a polgári ideológusok nem örülnek a szocializmus technikai haladásának, hiszen ez a szocializmus további építését, a fejlett szocialista társadalom megteremtését, a kommunizmus anyagi-műszaki bázisának lerakását hozza magával. Itt tényleg logikai ellentmondásra bukkanunk. A polgári propaganda ugyanis buzgón terjeszti, hogy a szocializmus nem kedvez a technika fejlesztésének – ezt hangoztatja a posztindusztriális társadalom elmélete is –, ugyanakkor mégis reményeket fűz az általa tagadott technikai haladáshoz a szocializmusban. Azt várják, hogy ezzel nő a műszaki értelmiség száma és nagyobb befolyáshoz jutnak az ún. technokraták. Brzezinski azt fejt ki, hogy a technikai haladással együtt nő a „technokraták” és csökken a hagyományos párt- és állami vezetők, a „bürokraták”, az „apparatchikók” befolyása. Így – gondolja – egy erősebben technikai színezetű, vagy éppen „technetronikus” szocializmus alakul ki, amelyben kisebb szerepe lesz a marxista-leninista ideológiának.²³

Ennyiben lehetne röviden összefoglalni Brzezinski nézeteit a szocializmus általa értelmezett evolúciójáról. Kissé keserűen jegyzi meg, hogy ezt a nézetet jól dokumentáltan bírálják a szovjet tudósok. Itt utal a „Mirovaja Ekonomika i Mezsdunarodnyije Otnosenyija” 1968. évi 12. számában megjelent kritikára, valamint E. Mordzsinszkaja bíráló cikkére, az

²² Newsweek, 1971. jan. 4.

²³ Lásd Z. Brzezinski: Between two Ages. 165–171. old.

„International Affairs” című folyóirat 1969. évi 1. számában.²⁴

Itt egy megjegyzést kell tennünk. Az evolúció terminus használata esetleg olyan benyomást keltene, mintha Brzezinski valamiféle lapos evolucionizmus híve volna a pozitivistá Herbert Spencer módjára. Ez azonban téves látszat. Súlyt helyez ugyan a belső evolúcióra, a csendes fejlődésre, a mennyiségi változásokra, de ugyanakkor az egyik társadalmi típusról a másik társadalmi típusra való átmenet nála minőségi változás, ugrás, revolúció. Az agrártársadalomból az ipari társadalomba való átmenet az ipari forradalom, az ipari társadalomból az ipar utániba pedig a tudományos-technikai, Brzezinski kifejezésével a technetronikus forradalom. Ez az utóbbi kategória nagy szerepet játszik egész gondolatkörében. Brzezinski természetesen nem forradalmár. Nála a forradalom nem társadalmi forradalom. A hatalom nem megy át egyik osztály kezéből a másikéba, nem változnak meg a termelési viszonyok, hiszen a társadalmi-termelési viszonyokat zárójelbe teszi és a technikai viszonyokkal helyettesíti. Ez következik technicista, technokratikus szemléletéből.

Brzezinskinél sajátosan egyesülnek a paralelizmus, az evolúció és a technetronikus átalakulás elemei. Kétségtelen, hogy jobban ismeri fel a kor bizonyos jelenségeit, mint sokan mások. Helyzetelemzése reálisabb, mint Rostowé vagy akár Galbraithé. Elismeri a szocializmus létét, erejét, bizonyos mértékben még eredményeit is. Sőt azt sem zárja ki, hogy 1917-ben Oroszország számára ez volt az egyetlen út. Ugyanakkor prognózisa irreálisnak minősíthető.

Nem látja, hogy a kapitalizmusnak az a foka, melyre az Egyesült Államok eljutott, az állammonopolista kapitalizmus. S bár az amerikai fináncióke igen nagy tapasztalatot szerzett az állammonopolista irányításban, ez az alapvető munkás-

²⁴ Lásd ugyanott, 144. old.

tőkés antagonizmust nem oldja meg, csak megteremti az egyetlen megoldás, a szocializmus anyagi bázisát. Az általa lelkesült színekben felvázolt amerikai technetronikus forradalom nem egyéb, mint napjaink tudományos-technikai forradalma, amely önmagában nem oldhatja meg az Egyesült Államok társadalmi-gazdasági problémáit.

A szocializmus perspektívájának megítélésében is téved. Nem veszi figyelembe, hogy 1945 után másként alakult a világhelyzet, mint 1917 után. Az Októberi Forradalmat a nagy intervenció nem tudta szétzúzni, de a Baltikumban, Magyarországon, Szlovákiában, Bajorországban és Finnországban sikerült megsemmisíteni a szocialista köztársaságokat. 1944–1945 után viszont teljesen új helyzetet teremtett, hogy létrejött a szocialista világrendszer. A szocializmust már nem lehetett visszaszorítani, Dulles visszaszorítási politikája kudarcot vallott. Ez az új helyzet, melyben a szocialista rendszer nemzetközi pozíciói állandóan erősödnek, kedvező belső folyamatok számára nyújt lehetőséget. A szocialista országok a fejlett szocialista társadalmat építik. A Szovjetunió már a kommunizmus anyagi-műszaki alapjainak lerakásán dolgozik. Ez törvényszerű, és ez a realitás, nem pedig a „szociáldemokratizálódás” vagy a „technetronikus szocializmus”.

*

Mind a paralelizmus, mind az evolúciós koncepció tarthatatlan a tényekkel szembesítve. Ma már a világ számos országában végérvényesen győzött a szocializmus. Nem az a probléma, hogy fennmaradnak-e a szocialista rendszerek, hanem az, hogy milyen gyors ütemben haladnak előre.

Ugyanakkor a vezető tőkésországokban is érlelődik a társadalmi forradalom. Az imperializmusnak még kétségtelenül vannak tartalékai, és alkalmazkodni igyekszik az új helyzethez. De ennek az a következménye, hogy még jobban kiéle-

zódnek a tőkés rendszer belső ellentmondásai. Leonyid Brezsnyev a következőket mondta erről a 75 kommunista és munkáspárt 1969. évi moszkvai tanácskozásán: „Véleményünk szerint az a helyes, ha nem becsüljük le az ellenfél erejét és lehetőségeit, de túlbecsülni sem szabad őket. Éppen a mi körünkben jelentkeznek mind élesebben a kapitalizmust bomlasztó, mélyreható és valóban leküzdhetetlen belső ellentmondások, mindenekelőtt a munka és a tőke közötti ellentmondás. A szocializmus és a demokrácia erőinek nyomására az imperializmus pozíciói világszerte tovább gyengülnek...”

„Az állammonopolista kapitalizmus hatalmas méretekben társadalmasítja a termelést, összpontosítja irányítását, s ezzel a végsőig elmélyíti a burzsoá rend alapvető ellentmondását: a termelés társadalmi jellege és a kisajátítás egyéni módja közötti ellentmondást. A népek egyre világosabban látják, mennyire természetellenes az a helyzet, hogy termelési komplexumok, melyek olykor nem is pusztán egy országot látnak el, maroknyi milliomos és milliárdos magántulajdonában maradjanak. A tőkés termelési viszonyoknak szocialista termelési viszonyokkal való felváltása egyre sürgetőbb szükségesség.”²⁵

A hetvenes évek ismert eseményei is az imperializmus belső ellentmondásainak éleződését, politikai és gazdasági nehézségeinek súlyosbodását, a szocialista közösség befolyásának, hatásának, vonzerejének növekedését bizonyítják.

Korunk alapvető folyamata az emberiség átmenete a kapitalizmusból a szocializmusba.

²⁵ A kommunista és munkáspártok nemzetközi tanácskozása. Moszkva 1969. Kossuth Könyvkiadó, 1969. 118. old.

5. BRZEZINSKI A TECHNIKÁRÓL ÉS A GAZDASÁGRÓL

Brzezinski posztindusztriális társadalom elméletében kitüntetett helyet juttat a technikának. Napjainkban nagy gonddal elemzik a technika társadalmi hatásait, elméleti-ideológiai kérdéseit. Ennek az a magyarázata, hogy a két rendszer versenyében egyre nagyobb szerepet kap a gazdasági, az ipari, a technikai verseny.

Brzezinski a technika eltúlzott jelentőségéből indul ki és helytelen következtetésekhez jut el.

1. *A technikát a társadalmi fejlődés elsődleges, alapvető tényezőjének tekinti. Így kettős redukciót hajt végre: eltekint a termelési viszonyoktól, sőt a termelőerőkön belül a szubjektív elemtől, az embertől, annak munkájától, termelőtevékenységétől is. Az emberi munka termelőképességét a technikára „ruházza át”. Így egy olyan sajátos technikai fetisizmus jön létre, amely szerint a technika demiurgosszá válna, korlátlan jólétet teremtené, és ezzel csökkennének, úgyszólván a minimumra redukálódnának a társadalmi konfliktusok. Az ipari forradalmat, illetve az iparosítást és a tudományos-technikai forradalmat azonosítja a társadalmi forradalmakkal, a politikai forradalmakat teljesen negligálja. Így a történelmet a technikai változások alapján periodizálja, teljesen figyelmen kívül hagyja a társadalmi-gazdasági alakulatokat, illetve azok váltakozását.*

2. Azt állítja, hogy a technikának, a technikai haladásnak,

a tudományos-technikai forradalomnak az Egyesült Államok a hordozója, ugyanakkor a szocialista országok technikailag elmaradtak, sőt ez az elmaradás konzerválódni fog, mert a szocializmus politikai rendszere és az általa intézményesültnek nevezett marxista-leninista ideológia, melyet kormányzati eszköznek tekint, nem kedvezne a technikai haladásnak.

Mit mond Brzezinski a technika szerepéről, hogyan abszolutizálja azt?

„A tudománynak és a technikának az emberre és társadalomra gyakorolt hatása jelenti napjaink változásainak legfontosabb forrását, különösen a világ legfejlettebb országai-ban . . . A posztindusztriális társadalom technetronikus társadalom: olyan társadalom, amelyet kulturálisan, lélektanilag, szociális vonatkozásban és gazdaságilag a *technika és az elektronika határoz meg* . . . A technetronikus társadalomban a tudományos és a technikai tudás a termelőképesség növelése mellett közvetlen módon és gyorsan befolyásolja az élet úgyszólván minden aspektusát.”¹

„A technetronikus társadalomban . . . – folytatja – az emberi gépkezelést . . . felváltja az automatizálás és a kibernetika.”²

Itt felmerülhet az a kérdés, hogy Brzezinskinél mit jelent a technetronikus társadalom terminus? A Brzezinski-szövegek elemzéséből világosan kiderül, hogy nem a posztindusztriális társadalom magasabb szintjéről van szó; a két kifejezés egyenlő értékű, szinonímaként szerepel, bár Brzezinski a technetronikus társadalom kifejezést tartja helyesebbnek. Volt is erről vitája Bell-lel. A vita nem különösebben érdekes, de arra mindenesetre rámutat, hogy Brzezinski jobban kiemeli az új

¹ Z. Brzezinski: Between two Ages. 9–10. old. – Kiemelés tőlem – L. Gy.

² Ugyanott, 11. old.

technika és az elektronika fontosságát, és ezeket tartja tulajdonképpen az új társadalmi szint lényegi vonásainak.

*

Azt hisszük, ezek az idézetek, valamint a Brzezinski koncepciójáról eddig leírtak is világossá teszik, hogy a technikának milyen kiemelkedő jelentősége van nála. Ez önmagában nem volna baj. De az, hogy eltekint a bonyolult termelési viszonyoktól, a társadalmi viszonyok összességétől, ez a társadalomnak és a kor bonyolult valóságának nyilvánvaló leegyszerűsítését, sőt meghamisítását jelenti. Mi ennek az oka?

A polgári ideológia számára kedvezőbb pozíciót biztosít az, ha figyelmen kívül hagyják a termelés társadalmi vonatkozásait, a termelők egymás közötti viszonyait, valamint a termelők és a tőketulajdonosok közötti antagonisztikus ellentmondást. A technika kiemelése alkalmasnak látszik erre, hiszen a technika nem osztályjellegű, osztályszempontból semleges. Ágoston László helyesen írja: „A technicizmus eszmei fegyvertárában előkelő helyet foglal el a technika »neutrális« jellegére való hivatkozás. A technicizmus azonban ebben az esetben is a valóság egyik reális vonását irreálissá torzítja, és a technika »semlegességét« is a végletekig eltúlozza. Kiterjeszti az egész termelési folyamatra, mintha az csupán semleges technikai mozzanatokból állna, sőt kiterjeszti az egész modern »ipari« társadalomra, mintha az is osztályokon, osztályharcon, minden történelmi konkrétságon felül állna.”³

Itt meg kell jegyeznünk, hogy ez természetesen nemcsak az ipari társadalom ideáltípusára, hanem a posztindusztriális társadaloméra is vonatkozik. Hasonló okfejtéssel bírálja Ripp

³ Ágoston László: Az ember és a technika. Kossuth Könyvkiadó, 1965. 189. old.

Géza az ipari társadalom elméletének technicizmusát: „Az ipari társadalom elméletében . . . a nagyipari termelés anyagi-technikai vonatkozásai azzal az igénnyel lépnek fel, hogy *önmagukban, közvetlenül* a társadalom szociális típusát is kifejezik, hogy tehát a fennálló társadalmi rendszer jellege tőlük, nem pedig a termelési viszonyoktól függjön.”⁴

Ez tulajdonképpen minden technicizmusnak, Brzezinski technicizmusának is az alapja. Hiszen a *technicizmus a technika kiemelése, abszolutizálása, egyetlen meghatározó tényezőként való feltüntetése*. Így a posztindusztriális társadalom elméleténél is sajátos technikai determinizmussal találkozunk.

Brzezinski posztindusztriális társadalom elméleténél különösen élesen találkozhatunk a technika fetisizálásával. E szerint a *technikai fetisizmus szerint az emberi gazdagság, az értékek forrása elsősorban a technika*. A technika mellett az emberi munka, a termelő, a munkás háttérbe szorul. Brzezinski tagadja az osztályharcot, megkérdőjelezi az osztályok létét, és ebből a pozícióból feleslegesnek tünteti fel a szocialista forradalmat. Minek is szocialista forradalom, ha a technikai haladás, egy technikai forradalom, azaz a „technetronikus forradalom” szocialista forradalom nélkül önmagában is elvezet egy magasabb fokra? Ez a következtetés önként adódik Brzezinski egész koncepciójából.

Az egész technicizmusnak, bármilyen polgári irányzat kebelében is jelentkezik, az a döntő cáfolata, hogy a technika nem önálló, autonóm tényező, nem demiurgosz. Mint Marx írta: „*Az emberi agynak az emberi kéz alkotta szervei: tárgyasult tudáserő.*”⁵

Nem a technika alkalmazza az embert, hanem az ember a

⁴ Ripp Géza: A gazdasági növekedés szakaszai és az ipari társadalom elmélete. Kossuth Könyvkiadó, 1967. 261. old.

⁵ Marx-Engels Művei. 46/II. köt. Budapest, 1972. 170. old.

technikát. Ma is érvényes Leninnek az a tétele, hogy „*az egész emberiség első termelőereje a munkás, a dolgozó*”⁶.

A technicizmus vulgarizál, egyszerűsít, a *technicizmusnál a társadalom bonyolult interperszonális kapcsolatai eltűnnek, és a technikai viszonyok veszik át helyüket*. A lényegtől visszaérkezünk a jelenséghez, a tudománytól a köznapi szemléletmódhoz. Ágoston László a technicizmussal vitatkozva jól fejti ki a társadalom, a társadalmi viszonyok lényegét: „A technika . . . a termelési folyamatnak és általában az ember természettel folytatott anyagcseréjének mégiscsak egyik eleme, bár nélkülözhetetlen és legmozgékonyabb eleme. A termelési folyamathoz a technikán kívül más szubjektív és objektív tényezők is tartoznak, nemcsak a termelőerők, hanem az a sokoldalú eleven emberi tevékenység is, amelyet összefoglalóan termelőtevékenységnek nevezünk. Ide tartoznak továbbá azok a társadalmi kapcsolatok is, amelyek egyrészt a termelés személyi és tárgyi összetevői között, másrészt a termelésben részt vevő személyek között történelmileg kialakultak. Mindezek együttesen alkotják azt a valóságos, konkrét társadalmi termelő szervezetet (termelési módot), amelynek a technika csak egyik sajátos része, amelyet csak gondolatilag lehet az egészről elvonatkoztatni. A valóságos termelő folyamat nem pusztán technikai, hanem ennél lényegesen szélesebb terjedelmű társadalmi folyamat, amelynek bizonyos társadalmi összefüggések szerves részét alkotják.”

„Ezek az összefüggések, amelyeket végső soron a termelőerők s benne a technika fejlődése határoz meg, *sajátos, koronként változó, nem technikai jellegű társadalmi-termelési viszonyokba állítják a termelőket egymással is, a technikával is. Ezeknek a viszonyoknak az alapján különböztethetők meg egymástól a társadalmi termelés minőségileg különböző na-*

⁶ *Lenin Összes Művei*. 38. köt. Kossuth Könyvkiadó, 1973. 349. old.

gyobb történelmi korszakai, valamint az egyes társadalmi-gazdasági alakulatok.”⁷

Ez az elemzés is rámutat arra az alapvető marxista–leninista tételre, hogy nem lehet megérteni a társadalmat, egy-egy történelmi korszakot a termelési viszonyok, a társadalmi-gazdasági alakulatok elemzése, vizsgálata nélkül.

Brzezinski a termelési viszonyok negligálása következtében azt sem veszi és nem is veheti figyelembe, hogy *a technikát más- és másképpen alkalmazzák a különböző társadalmi rendszerekben*. Korunkban ez azt jelenti, hogy az állammonopolista kapitalizmusban és a szocializmusban eltér a technika alkalmazása és érvényesülése. Figyelembe kell venni ugyanis, hogy a kapitalizmusnak antagonisztikus az osztálystruktúrája. Ez a magyarázata annak, hogy a kapitalizmusban a technika, annak fejlődése ellentmondásos. Erre már Marx rámutatott 1864-ben, a Nemzetközi Munkásszövetség Alapító Üzenetében: „a mostani fonák alapon a munka termelőerőinek minden fejlődése el kell hogy mélyítse a társadalmi ellentéteket, és ki kell hogy élezze a társadalmi antagonizmusokat”⁸.

Ugyanakkor a szocializmusban a társadalmi osztályok, rétegek alapvető érdekazonosságának, a szocialista társadalmi tulajdonnak a talaján lehetséges a technika és a népgazdaság tervszerű, arányos fejlesztése antagonisztikus társadalmi konfliktusok nélkül.

Mint láttuk, Brzezinski úgyszólván azonosítja a technika történetében végbement, illetve végbemenő ugrásokat a társadalmi forradalommal. Ez azonban a történelmi folyamatokat leegyszerűsítő álláspont. Az Angliában a XVIII. század végén kibontakozó ipari forradalom, mely a manufaktura he-

⁷ Ágoston László: Az ember és a technika. 185–186. old. – Kiemelés tőlem. – L. Gy.

⁸ Marx–Engels Művei. 16. köt. Budapest 1964. 7. old.

lyén létrehozta a gépi nagyipart, a gyárrendszert, nem elszigetelten, feltétel nélkül jött létre. A lehetőségeket és a kedvező feltételeket éppen az angol polgári forradalom szolgáltatta. Nyugodtan állíthatjuk, hogy az 1775–1783-as amerikai függetlenségi háború és polgári forradalom, az 1789-es francia, valamint az 1848–1849-es európai forradalmak nélkül nem terjedhetett volna el az ipari forradalom az Egyesült Államokban és Európában. Oroszország iparosításának feltételeit is az 1861-es jobbágyfelszabadítás, egy ugyancsak polgári átalakulás tette lehetővé. Szükségszerű volt, hogy a polgári forradalmak tegyék szabaddá az utat az ipari forradalom, a gyáripar létrehozatala előtt.

•

Felvetődik a kérdés, mi a helyzet korunk tudományos-technikai forradalmával? Ennek elemzése, kutatása napjaink egyik legfontosabb filozófiai, szociológiai, közgazdasági feladata. Témánk szempontjából különösen érdekes ez, hiszen a posztindusztriális vagy technetronikus társadalom elmélete Bellnél és Brzezinskinél egyaránt kísérlet arra, hogy ideológiai választ adjon a tudományos-technikai forradalom kérdéseire. Figyelembe kell venni azt is, hogy az általuk ipar utáninak vagy technikai-elektronikusnak jelölt társadalom tulajdonképpen nem egyéb, mint az a tőkés vagy szocialista társadalom, ahol már kibontakozott a tudományos-technikai forradalom.

A tudományos-technikai forradalom a XVIII. században kezdődő ipari forradalomtól eltérően nemcsak az ipart alakítja át, hanem a *társadalom egészére kiható komplex jelenség*. Megértését nehezíti, hogy sajátos történelmi feltételek között jelentkezett és bontakozott ki. A második világháború miatt gyors ütemben kellett fejleszteni a haditechnikát. A háború után ez a folyamat nem maradt meg a hadiipar keretei között, hanem áttért a békés célokat szolgáló ipari termelésre, a közlekedésre, a hírközlésre, a kereskedelmi, sőt az iro-

dai munkára is. Megváltoztatta az emberek szokásait, életmódját, sőt művelődését is.

A tudományos-technikai forradalom először az Egyesült Államokban bontakozott ki, majd a fejlett tőkésországokban, s utána az iparilag fejlett szocialista országokban. Ennek az a magyarázata, hogy az Egyesült Államok technikája fejlettebb volt, mint a többi tőkésorszáé, s fejlettebb, mint a szocialista országoké. Így ott voltak meg leginkább a tudományos-technikai forradalom kibontakozásának előfeltételei, sőt ez szükségszerű is volt, hiszen a további gazdasági növekedést csak a technika gyors haladása, forradalmi átalakulása tudta biztosítani.

A nyugati technika gyors fejlődése táplálta a nyugati technika felsőbbrendűségéről szóló mítoszokat. Hitelre találtak O. Spengler híres sorai: „A színesek számára, és az oroszok mindig ide számítnak, a fausti technika nem benső szükség.”⁹ Spengler fausti technikán természetesen a nyugati technikát értette. Spengler ezt akkor írta, amikor a Szovjetunióban sikerrel teljesítették az első ötéves tervet, és az ország technikailag is megújult. 1951-ben K. Jaspers így eleveníti fel Spengler gondolatát: „A nem szabad világ, amely csak kisa-játítja a feltaláltat, de nem hozza létre azt, elmarad ettől a világtól.”¹⁰ Azt hisszük, nem kell külön rámutatni, hogy Jaspers az antikommunista zszurnalisztikának megfelelően a Nyugatot tekinti a szabad világnak és a szocialista országokat a nem-szabad világnak, mely csak másolja a nyugati technikát.

Brzezinski álláspontja meglehetősen ellentmondásos ebben a kérdésben. Kijelenti, hogy a Szovjetunió technikailag elmaradott.¹¹ Ugyanakkor elismeri, hogy a Szovjetunió nagy eredményeket ért el az űrkutatás technikájában, a haditechnikában, s ezek az eredmények fokozódnak, viszont megkérdő-

⁹ O. Spengler: *Gép és ember*. Budapest, 1932. 98. old.

¹⁰ K. Jaspers: *Rechenschaft und Ausblick*. München, 1951. 315. old.

¹¹ Lásd Z. Brzezinski: *Between two Ages*. 132–133. old.

jelezi a szovjet technika általános fejlődését.¹² Brzezinski egy tényleges problémát ragad ki, eltorzított és helytelen következtetést vonva le belőle. A Szovjetunió tényleg nagyon nagy eredményeket ért el a rakétatechnikában, általában a haditechnikában és az űrkutatásban. Nincsen semmilyen elvi akadálya annak, hogy kiemelkedő eredményekre jusson a technika minden ágazatában.

A Szovjetunió és a kelet-európai szocialista országok technikai elmaradottságának a múltban az volt az oka, hogy Kelet-Európában a kapitalizmus csak részben hajtotta végre az iparosítást. Nem lehet a szocializmust felelőssé tenni a feudális struktúrákkal terhelt kapitalizmus mulasztásaiért, bűneiért.

A szocialista forradalomnak tehát az volt az első feladata, hogy a felébe-harmadába maradt tőkés iparosítás helyett végrehajtsa a szocialista iparosítást. Csak azután, hogy végrehajtotta ezt, és megteremtette a saját önálló gépi nagyipart, kerülhetett sor a technika további fejlesztésére, a nagyarányú tudományos-technikai forradalom kibontakoztatására. Figyelembe kell venni azt is, hogy igen nagy volt a történelmi lemaradás. Ezt azonban jórészt felszámolták. Találón írja Ágoston László: „A Szovjetunió és nyomában az európai szocialista országok többsége különböző időpontokban messze túljutott a termelőerők viszonylag alacsony örökölt kiindulópontján . . . A szocialista országok többsége termelőerőik fejlesztésének minőségileg új szakaszába lépett. A szocializmus eddigi építése során hatalmas ipart és technikailag jól felszerelt népgazdaságot teremtetek. Az utóbbi időkben mind szorosabb kapcsolatba kerültek a tudományos-technikai forradalom nemzetközi áramlataival . . . A tudomány és a technika számos élenjáró és létfontosságú területén . . . elérték, sőt túlhaladták az iparilag legfejlettebb tőkésországokat.”¹³

A technika fejlődését nehéz számokban kimutatni. Van

¹² Lásd ugyanott, 159. old.

¹³ Társadalomtudományi Közlemények, 1975. 2–3. szám. 110. old.

azonban egy olyan gazdasági mutató, amely erre utal, nevezetesen az *ipar termelékenységé*. Ha a Szovjetunió 1940-es termelékenységi szintjét 100-zal jelöljük, úgy 1976-ban az indexszám 968.¹⁴

A szovjet ipar termelékenységének fejlődése 1950 és 1974 között meghaladta a legtöbb tőkésországét. Ha 1950-et 100-nak vesszük, úgy 1974-ben a Szovjetunió indexszáma 427, az Egyesült Államoké 217, Nagy-Britanniáé 190, Franciaországé 307, a Német Szövetségi Köztársaságé 293. A fejlett tőkésországok közül csak Olaszország mutatója jobb: 436, és a kivételesen gyors ütemben fejlődő Japáné: 927. Ha néhány más szocialista országot veszünk, ezek is meghaladják e vonatkozásban az Egyesült Államokat, Nagy-Britanniát, Franciaországot és az NSZK-t. Az NDK mutatója 459, Csehszlovákiáé 388, Magyarorszáé 312.¹⁵

A technika fejlődését biztosítja az is, ha a gazdasági élet megfelelő számú mérnökkel, diplomás szakemberrel van ellátva. Az 1974/1975-ös iskolai évben a Szovjetunióban 2 261 000 mérnökhallgató tanult, az Egyesült Államokban csak 415 000. A 10 000 lakosra jutó index a Szovjetunióban 89, az Egyesült Államokban csak 20.¹⁶

Szovjet fölényt tapasztalhatunk akkor is, ha azt vizsgáljuk, hogy hány mérnököt foglalkoztat a szovjet, illetve az amerikai gazdaság. Az arány 3 370 000 diplomás mérnök a szovjet népgazdaságban, 1 080 000 az amerikaiban.¹⁷

Halay Tibor meggyőző érveléssel mutatja ki, hogy a jövő a tudományos-technikai forradalom tekintetében a szocialista országok számára kedvező:

„A kapitalizmusban – írja Halay Tibor – objektív akadá-

¹⁴ Lásd A Szovjetunió számokban 1976. évben. 36–37. old.

¹⁵ Lásd Narodnoje hozjajsztvo SZSZSZR v 1974 g. Moszkva 1975. 110. old.

¹⁶ Lásd ugyanott, 134. old.

¹⁷ Lásd ugyanott.

lyai vannak annak, hogy a tudományos és technikai haladás eredményeit az egész társadalom érdekében hasznosítsák és a magas műszaki, technikai fejlettség és életszínvonal tömeges növelését szolgálja.”

„A szocialista társadalom lényegét meghatározó viszonyok – a hatalom, a tulajdon, a tervszerűség stb. – kedvezőbb feltételeket biztosítanak: nincsenek objektív akadályai annak, hogy a tudomány és a technika fejlődésének eredményeit a társadalom egészének előrehaladása, a népgazdaság gyors ütemű fejlődése, a dolgozók életszínvonalának tömeges és rendszeres emelése érdekében használják fel, sőt a szocializmus-kommunizmus felépítésének objektív szükségszerűsége a tudományos-technikai forradalom kibontakoztatása.”¹⁸

Az SZKP XXV. kongresszusán Leonyid Brezsnyev kiemelten foglalkozott a tudományos-technikai forradalommal. Megállapítva az e téren elért eredményeket, kiemelte, hogy a tudományos-technikai forradalom továbbfejlesztése a párt egyik legfontosabb feladata. Többek között a következőket mondta:

„Elsőrendű feladat marad a tudományos-technikai haladás meggyorsítása. Ennek jelentőségét, mint emlékeznek rá, nagy nyomatékkal hangsúlyozta az SZKP XXIV. kongresszusa. Mi, kommunisták abból indulunk ki, hogy a tudományos-technikai forradalom csak a szocializmus viszonyai között halad helyes, az ember és a társadalom érdekeinek megfelelő helyes irányban. Igaz ez fordítva is: csak a tudomány és technika gyorsított fejlesztése alapján oldhatjuk meg a társadalmi forradalom végső célját, a kommunista társadalom felépítését.”

„A kongresszus határozatait végrehajtva – folytatta – a tudományos-technikai potenciál jelentős mértékű növekedését értük el. Még jobban szélesedett a tudományos kutatások frontja... Számos tudományos-termelő egyesülés és egész

¹⁸ Társadalomtudományi Közlemények, 1975. 2–3. szám. 108. old.

ágazatok élenjáró technikai szintet érnek el. Az országban gyártott sok berendezés, egyes géptípusok, sok technológiai folyamat megfelel a legjobb nemzetközi eredményeknek.”¹⁹

Tarthatatlan minden olyan „elméleti” tétel, mely kétségbe vonná a technika fejlődését a szocializmusban. A szocialista viszonyok korlátlan fejlődést biztosítanak a technikának. Ezt az utolsó 10–15 esztendő tényei is bizonyították. Mint láttuk, Leonyid Brezsnyev hangsúlyozta, hogy *a szocializmus nemcsak jó feltételeket nyújt a technikai haladás számára, hanem a szocializmus és a tudományos-technikai forradalom együttesen megteremtik a kommunizmus anyagi-technikai bázisát.*

*

Brzezinski nemcsak a szovjet technika fejlődését, hanem a szovjet gazdaság növekedését is vizsgálja. Úgy érezzük, hogy nem feladatunk a gazdasági növekedés általános elemzése, a Szovjetunióé és a szocialista országoké sem. Ezt már elvégezték más marxista munkák.²⁰ Meg kell azonban vizsgálnunk, mit mond Brzezinski a szocialista országok, elsősorban a Szovjetunió gazdaságáról, és milyen ideológiai következtetések adódnak ebből. A „Between two Ages”-ben főleg a Szovjetunió gazdasági életét veszi górcső alá. Hivatkozik a Közös Piac Statisztikai Hivatalának egy 1967-es megállapítására. Ennek kapcsán ezt írja: „A szovjet teljesítmények az űrkutatás, a fegyvergyártás vagy az általános ipari fejlődés terén valóban csodálatosak. Ezeken túlmenően a Szovjetunió óriási lépéseket tett előre a közoktatás, a tömegkultúra és a társa-

¹⁹ Az SZKP XXV. kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó, 1976. 57–58. old.

²⁰ Lásd Ripp Géza: A gazdasági növekedés szakaszai és az ipari társadalom elmélete. Lásd Pécsi Kálmán tanulmányát Az európai szocialista országok gazdasága című kötetben. Kossuth Könyvkiadó, 1975. 17–110. old. Következtetéseikkel egyetértek.

dalmi szolgáltatások területén, s létrehozta az ország további fejlődéséhez elengedhetetlenül szükséges szilárd és széles tudományos bázist. Így a fejlett nemzetek között az első helyre küzdötte fel magát a százezer főre jutó orvosok száma és az egy főre jutó évi társadalombiztosítási szolgáltatások tekintetében.”²¹

Így tehát a Közös Piac Statisztikai Hivatala adatainak alapján elismeri a Szovjetunió nagy eredményeit az űrkutatás, a fegyvergyártás, a közoktatás, a közművelődés, az orvosi és egészségügyi ellátás, a közszolgáltatások, a társadalombiztosítás és az *általános ipari fejlődés* területén.

Ez annál is érdekesebb, mert Brzezinski az idézett előtti és utáni oldalakon a szovjetológia legrosszabb hagyományai nevében igyekszik cáfolni a szocializmus, a Szovjetunió eredményeit. Hogy ezt megtehesse, hallgat a régi Oroszország mérhetetlen elmaradásáról, és arról, hogy milyen hallatlan nehéz feladat volt pótolni az orosz kapitalizmus mulasztásait a szocialista iparosítás révén. Azt állítja, hogy Oroszország iparosítása már az első világháború előtt nagyobbik részében megtörtént. Így szerinte Sztálin nevéhez nem az ország modernizálása fűződik, csak annak befejezése. Az 1880–1914-es időszak orosz iparosítása – úgy véli – hasonló volt ugyanannak a kornak az amerikai iparosításához, azzal az eltéréssel, hogy az amerikai ütem gyorsabb volt.²²

A továbbiakban nemcsak a szocialista iparosítás eredményeit vonja kétségbe, hanem elmaradott országnak minősíti a Szovjetuniót, sőt olyan állítása is van, hogy a Szovjetunió továbbra is elmaradott ország fog maradni. A gazdasági fejlődést szerinte a szocialista politikai rendszer, ill. a szocialista elit gátolná.²³

²¹ Z. Brzezinski: *Beetwen two Ages*. 132. old.

²² Ugyanott, 131–132. old.

²³ Lásd ugyanott. 153., illetve 159. old.

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom után az a feladat állt a szovjethatalom előtt, hogy előbb helyreállítsák a gazdasági életet, melyet teljesen szétzilált a világháború és a polgárháború, utána pedig a társadalmi tulajdon, a központi tervezés alapján a szocialista akkumuláció első eredményeit felhasználva kellett a 100–120 éves elmaradás felszámolásához hozzálátni. Ez az első három ötéves tervvel (1928–1941) meg is történt. Ezután következett a Nagy Honvédő Háború, amikor a hitleristák mérhetetlen károkat okoztak. A negyedik ötéves terv (1946–1950) ezért helyreállítási terv volt. A további ötéves tervek a gyors ütemű fejlesztés tervei voltak. Ezekből a történelmi tényekből fontos következtetéseket lehetett levonni.

1. Az Októberi Forradalom megmutatta, hogy a *munkások tőkések nélkül is tudják vezetni, irányítani a gazdasági életet.*

2. Az első ötéves terv igazolta, hogy a *szocializmus válságmentesen tudja fejleszteni a gazdaságot.* Ennek azért is volt igen nagy jelentősége, mert a kapitalizmus ekkor élte át legnagyobb ciklikus válságát (1929–1933).

3. Az első ötéves tervek bebizonyították, hogy a *szocializmus fel tudja számolni a munkanélküliséget, és a szocialista társadalmi tulajdon alapján jól tudja felhasználni a nemzeti erőforrásokat, és a népgazdaságot optimálisan lehet fejleszteni a központi tervezés alapján.*

4. Az ötvenes évek közepére már világossá vált, hogy a *szocializmus gyors ütemű fejlesztésre képes,* bár ekkor a Szovjetunió gyors ütemű fejlődésére még a polgári ideológusok úgy reagáltak, hogy kihangsúlyozták a még mindig tekintélyes elmaradást.

A polgári ideológusok egy része már ekkor kedvezően értékelte a Szovjetunió gazdasági növekedését. A közismerten konzervatív, szovjetellenes és antikommunista Aron például ezeket a gondolatokat vetette papírra:

„Milyen következtetéseket vonhatunk le – írta – a közel-

jövőre nézve a szovjet növekedés, különösképpen pedig a szovjet ipari növekedés gyorsaságából? Ha a gazdasági növekedés célja a gazdasági-katonai erő növelése, akkor a szovjet rendszer a legjobb, hiszen a beruházások főleg az iparba irányulnak . . . A szovjet ipari növekedés gyorsabb, mint az amerikai . . . Szemünk előtt az erőviszonyok nagyarányú eltolódása játszódik le. Fél évszázaddal ezelőtt akár Nagy-Britannia, akár Franciaország, akár Németország külön-külön is erősebbnek látszott Oroszországnál, ma viszont Szovjet-Oroszország a gazdasági-katonai erő tekintetében felér a főbb európai országokkal együttvéve, sőt bizonyos vonatkozásokban felül is múlja ezek összesített erejét.”²⁴

„Egy lényegileg agrárország – folytatja később R. Aron – mintegy negyven esztendő alatt nagy ipari országgá alakult át . . . Ami . . . Szovjet-Oroszországban végbement, tanulságul szolgálhat a nem-nyugati országok számára.”²⁵

„A szovjet rezsim – folytatja trilógiája harmadik kötetében – a Szovjetuniónak nagyságot, hatalmat, állandó gazdasági haladást nyújt . . . Az orosz nép büszke, hogy országa ma második a világon, és meg van győződve róla, hogy holnapra első lesz.”²⁶

Ma még sokkal kedvezőbb a helyzet. A *Szovjetunió gazdaságilag nagyhatalommá vált. Gazdasági potenciálját, az ipari termelés volumenét tekintve második a világon*. Egyes ágazatokban (a szén, a vasérc, az acél, a műtrágya, a cement és a kőolaj termelésében) a Szovjetunió már most az első helyen áll a világon.²⁷

Annak illusztrálására, hogy a Szovjetunió gazdaságilag milyen nagyhatalom lett, néhány adatot közlünk.

²⁴ R. Aron: Dix-huit leçons sur la société industrielle. 351. old.

²⁵ Ugyanott, 369. old.

²⁶ R. Aron: Démocratie et totalitarisme. 338. old.

²⁷ Lásd az SZKP XXV. kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó, 1976. 44. old.

*A Szovjetunió saját ipari bázisához képest is nagyon sokat fejlődött. A Szovjetunió ipari termelése 1976-ban 1913-hoz, a cári birodalom utolsó békeévéhez viszonyítva annak 145-szörösére emelkedett.*²⁸

*Igen jelentős fejlődést tapasztalhatunk akkor is, ha a Szovjetuniót a három legnagyobb és legfejlettebb nyugat-európai tőkésországgal, a Német Szövetségi Köztársasággal, Franciaországgal és Nagy-Britanniával hasonlítjuk össze. 1976-ban a Szovjetunió acélban az NSZK, Franciaország és Nagy-Britannia együttes termelésének 164%-át, a műtrágyagyártásban 235%-át, a cementtermelésben 155%-át, a pamutszövetek termelésében 302%-át, a gyapjúsövetek gyártásában pedig 178%-át adja. A mozdonyok gyártásánál 196%, a traktorok előállításánál 176% a szovjet termelés mutatója.*²⁹ Itt figyelembe kell venni azt is, hogy régen ezek az országok külön-külön is erősebbek voltak, mint a Szovjetunió.

Kedvező képet nyerünk akkor is, ha a Szovjetunió ipari termelését az Egyesült Államokkal hasonlítjuk össze. Összehasonlító általános adatot már adtunk az első fejezetben, most néhány fontos részadatra hívjuk fel a figyelmet. Az egyes ágazatokban 1913-ban az orosz ipari termelés a következő alacsony arányszámokat érte el az Egyesült Államokhoz viszonyítva: kőolaj 27%, acél 15%, műtrágya 3%, cement 13%, pamutszövet 41%, a gyapjúsövet-termelés a cári birodalomban elenyészően kevés volt. 1974-ben a következőképpen alakultak ezek a mutatók: kőolaj 130%, acél 121%, műtrágya 126%, cement 175%, pamutszövet 136%, gyapjúsövet 509%. A Szovjetunió tehát már most megelőzi az Egyesült Államokat a kőolaj, a műtrágya, az acél, a cement, a pamut és a gyapjúsövet termelésében.

²⁸ Lásd a Szovjetunió számokban 1976. évben. 40–41. old.

²⁹ Lásd ugyanott, 75. old.

Elmarad az ipari munka termelékenységé, bár ez is 11%-ról több mint 55%-ra emelkedett.³⁰

Ha az egész szocialista rendszert vetjük egybe a világ többi részével, akkor a következő adatokat kapjuk: a szocialista országok része az egész világ ipari termelésében 1917-ben 3%, 1922-ben 1%, 1937-ben kevesebb mint 10%, 1950-ben 20%, 1976-ban több mint 40%.³¹ Ugyanakkor a szocialista országok a világ lakosságának csak 33%-át adják.

Ha a fejlődési ütemet vizsgáljuk, ez is kedvező. Ha 1950-et 100-nak vesszük, akkor 1976-ban a szocialista országok indexe 1150, a fejlett tőkésországoké 332.³²

Különösen elismerésre méltó, hogy 1965–1975 között *megkétszereződött a Szovjetunió gazdasági potenciálja*, s ugyanez várható újra óvatos számítások szerint a távlati 15 éves terv (1976–1990) folyamán.

Ki kell emelnünk azt is, ami nemcsak gazdasági, hanem technikai fejlődésre is utal, hogy a kilencedik ötéves tervben *felújították az ipari állóalapot 40%-át, a mezőgazdasági állóalapot pedig 53%-át.*³³

Az amerikai sajtó és az Egyesült Államok tömegkommunikációs eszközei annyit hangoztatják a szovjet lemaradásról szóló legendát, hogy Joseph Kraft, az egyik legtekintélyesebb amerikai publicista is kénytelen volt ez ellen fellépni. „Az oroszok... előretörtek – írja Kraft –, de ezt egyáltalában nem atomtöltetű rakétáiknak vagy tankjaiknak köszönhetik, mint ahogy nálunk, az Egyesült Államokban sokan állítják... *A Szovjetunió... technikailag, gazdaságilag fejlődik* – folytatja J. Kraft –, miközben előrelép szociális területen is.”

A továbbiakban kiemeli, hogy növekszik az áruválaszték,

³⁰ Lásd ugyanott, 74., ill. 66.

³¹ Lásd ugyanott, 60. old.

³² Lásd ugyanott, 61. old.

³³ Lásd az SZKP XXV. kongresszusa. 44–49. old.

az emberek jól és egyre divatosabban öltöznek, emelkedik a személygépkocsik száma, egyre több lakásban van tv, hűtőgép stb. Kiemeli, hogy a szovjet kormány milliárdokat fordított a mezőgazdaság fejlesztésére, és ennek meg is vannak az eredményei. 1976-ban rekordtermés volt, és az 1977-es kilátásokat is biztatónak ítéli meg. Elismerően ír a szovjet lakásépítésről mennyiségi és minőségi vonatkozásban egyaránt, dicséri a moszkvai tömegközlekedést. Elmondja, hogy a Szovjetunió természeti kincsekben a világ egyik leggazdagabb országa. Így fejezi be cikkét: „A mai szovjet valóság megcáfolja az Egyesült Államokban széles körben elterjedt sztereotíp elképzelést, hogy a Szovjetunió egy XIX. századbeli fejlettségi szinten levő ország, amelynek azonban XX. századi hadipotenciálja van, vagy másképp megfogalmazva: a Szovjetunió másodrendű hatalom, melyet csak atomfegyvere tesz félelmetessé. A *Szovjetunió valóban kolosszus, de nem agyaglábakon áll. Megvan a fejlődéshez szükséges minden eszköze. Megfelelő emberekkel, természeti forrásokkal, technikai potenciállal, tehetséggel rendelkezik.*”³⁴

*

Brzezinski úgy találja, hogy a technikai haladás, elsősorban az amerikai technetronikus forradalom egyenletes gazdasági fejlődést biztosít. Az 1945–1972-es időszak mutatói tényleg alátámasztották ezt a hipotézist, annak ellenére, hogy volt néhány kisebb válság, ezek azonban nem változtatták meg az általános trendet. 1973–1975-ben azonban olyan válság zajlott le, amely halomra döntötte az optimista prognózisokat. Nem kívánjuk elemezni, miként bizonyult az állammonopolista irányítás eredményesebbnek a régi szabadversenyos mecha-

³⁴ Lásd Népszabadság, 1977. jún. 29. – Kiemelés tőlem. – L. Gy.

nizmusnál, a gazdasági válságot sem kívánjuk boncolgatni.³⁵ Annyi azonban bizonyos, hogy a valutaválság, az infláció és az 1945 óta legnagyobb munkanélküliség állandóvá vált, a válságellenes intézkedések hatástalannak bizonyultak, az állammonopolista kapitalizmus ingataggá vált. Úgy érezzük találó Victor Perlo amerikai marxista közgazdász kifejezése: az ingatag gazdaság.³⁶

A polgári teoretikusok nemcsak a válsággal, hanem a szegénységgel is szembetalálják magukat. Mint Aron írja: „Az Egyesült Államok a bőség társadalmában felfedezi a szegénység, sőt a nyomor problémáját... *A gazdasági növekedés vagy a technikai haladás nem csodaszerek, melyek meghozzák a szociális békét vagy a valóban emberi viszonyokat.*”³⁷

„A lakosság egy részének szegénysége, egyesek szerint 20–25%-é, mások szerint 15–20%-é nem tűnt el, s a tendencia az, hogy sem viszonylagosan, sem abszolúte nem fog eltűnni.”³⁸

Brzezinski is elismeri a szegénységet az Egyesült Államokban. Ez – vallja be – *nélkülözést, ki nem elégítő táplálkozást jelent s a megfosztottság érzését egy olyan társadalomban, ahol mások jól élnek.* Szerinte a szegénység 1961-ben a lakosság 22%-át érintette, 1969-ben viszont már csak 13% tartozott volna a szegénységi szinthez. 1961-re vonatkozólag

³⁵ Erre vonatkozólag lásd Gazdasági válság a tőkés világban. Kossuth Könyvkiadó, 1976. A válság ideológiai hatásáról lásd: Ripp Géza: A válság gazdaságtana.

³⁶ A Közös Piac brüsszeli bizottságának jelentése szerint a Közös Piac országaiban csak 80%-os a kapacitások kihasználása, a kilenc közös piaci országban 5,4 millió a teljes munkanélküliek száma, az inflációs ráta eléri a 10%-ot. – Lásd Népszabadság, 1977. júl. 10.

³⁷ R. Aron: La lutte de classes. Párizs, 1964. 15. old. – Kiemelés tőlem. – L. Gy.

³⁸ Ugyanott, 14. old.

ez 45 millió embert jelentett, 1969-ben pedig mintegy 26–27 milliót.³⁹ Brzezinski számadatai vitathatók. A „US News and World Report” szerint 1968-ban 45 millió ember élt szegénységben, 30 millió pedig nyomorszint alatt.⁴⁰ A „Newsweek” szerint 1972 végén 30–35 millió ember élt szegénységben, 25 millió a nyomorszint alatt.⁴¹

Brzezinskinek az a jóslata, hogy a szegénység az Egyesült Államokban öt-tíz év alatt megszüntethető, illúziónak bizonyult. Az Egyesült Államoknak, a világ leggazdagabb országának a hetvenes évek végén is szembe kell néznie a szegénység és a nyomor problémájával.

Itt kell megemlítenünk, hogy Walter Mondale, az Egyesült Államok alelnöke szerint az Egyesült Államokban az élet-színvonal 1976-ban az 1965-ös szintre esett vissza.

*

Úgy érezzük, hogy a technikai haladás és a gazdasági növekedés egész problémaköre olyan jelentős napjainkban, hogy az ezekre vonatkozó következtetések levonása nem ennek a munkának a feladata. Annyit azonban meg kell jegyeznünk, hogy Brzezinski átfogó koncepciót fejt ki ezekről a kérdésekről. A technika primátusából kiindulva azt a következtetést vonja le, hogy az Egyesült Államok nemcsak igen nagy technikai és gazdasági eredményeket ért el, hanem a technikai, gazdasági haladás élén áll. Ugyanakkor úgy látja, hogy a Szovjetunió és általában a szocialista országok hátrányos helyzete e téren megmarad, sőt olyan feltevést is megkockáztat, hogy ez állandósulhat.

Ha a Nagy Októberi Szocialista Forradalom óta eltelt hatvan esztendő, különösen az utolsó három évtizedet vizsgál-

³⁹ Z. Brzezinski: *Between two Ages*. 205–206. old.

⁴⁰ Lásd US News and World Report, 1968. máj. 13.

⁴¹ Lásd Newsweek, 1972. okt. 30.

juk, meg kell állapítani, hogy Brzezinski hipotézisei nem igazolódtak. Az Egyesült Államok technikai és gazdasági eredményei nem oldották meg ennek a hatalmas országnak szociális problémáit. Az osztályantagonizmusok megmaradtak, éleződtek. Változatlanul megvan az alapvető ellentmondás a monopoltőkés elsajátítás és a termelőerők társadalmi jellege között. A tudományos-technikai forradalom, Brzezinski terminológiája szerint a technetronikus forradalom nem tette feleslegessé a szocialista forradalmat.

A Szovjetunió hatvan éve bizonyította, hogy a gyakorlatban is meg lehet valósítani, amit Marx és Engels elméletileg igazolt. *A szocialista forradalom során fel lehet építeni egy olyan új társadalmi-gazdasági rendet, mely számos lényegi előnnyel rendelkezik.* A munkásosztály vezette néphatalom, a szocialista társadalmi tulajdon és a központi tervezés alapján lehetővé vált *a nemzeti erőforrások optimális kihasználása a társadalom érdekében.* A Szovjetunió és a többi szocialista ország *nemcsak a kizsákmányolást szüntette meg, hanem felszámolta a technikai és gazdasági elmaradottságot, a munkanélküliséget. Válság nélkül fejlesztették a népgazdaságot, szociális biztonságot teremtettek.* A Szovjetunió *nemcsak politikailag és katonailag lett nagyhatalom, hanem gazdaságilag is.* A Szovjetunió mellett más szocialista országok is nagy eredményeket értek el a technikai haladás és a gazdasági növekedés terén.

6. ELITEK ÉS TECHNOKRATÁK

Brzezinski elméletében az osztályok helyét a kormányzó elit és a néptömegek foglalják el. Az előbbi *a hordozója a technikának, a technetronikus forradalomnak, és ő végzi a politikai vezetést is*. Az utóbbi csak a történelmi folyamat tárgya, a dráma passzív szereplője. Brzezinski technicizmusa vezet el az elit-elmélet, a technokratizmus elfogadásához. Ripp Géza találóan írja, hogy a technicizmusnak „elválaszthatatlan tartozéka, hogy egy olyan vezető réteget konstruáljanak meg, amelynek mind a tőkés-, mind a szocialista országokban egyre fokozódó autonóm szerepe van az alapvető társadalmi-gazdasági kérdések eldöntésében, s amelynek ezt az autonóm szerepét a modern technikai fejlődés hozza létre, erősíti meg és teszi megváltozhatatlanná, mivel maga a technikai fejlődés is e réteg tevékenységének függvényévé válik. E réteg döntő jellegzetességének tüntetik fel a proletariátus és burzsoázia hagyományos ellentététől való állítólagos függetlenségét és – különösen újabban – ideológiailag semleges funkcióját.”¹

Az elit-elmélet elfogadása azért is kedvező Brzezinski számára, mert ennek segítségével nemcsak az osztályokat és az osztályharcot lehet negligálni, hanem a polgári pártok és a tőkésállam osztályjellegéről is hallgatni lehet, sőt meg lehet kér-

¹ Ripp Géza: Politikai gazdaságtan és ideológia. 177. old.

dőjelezni a szocialista állam és a kommunista párt osztálytartal­mát. Ez nyilvánvalóan megkönnyíti a tőkés rend apológiá­ját és a szocialista rendszer, a marxizmus–leninizmus elleni ideológiai harcot.

Az elit-elmélet történelmietlen. Hívei szerint mindig és mindenütt létezik elit, így – állításuk szerint – a szocialista országokban is. Brzezinski 1964-ben S. Huntingtongal közö­sen írt könyvében még meglehetősen keveset mond az elitek­ről. Itt csak azt emelik ki, hogy sem az Egyesült Államokban, sem a Szovjetunióban nincs arisztokrácia, az elit a népből jön, nyitott és éppen ez biztosítja mindkét rendszer erejét, védi őket a megmerevedés ellen.

1970-re már megváltozik Brzezinskinék az elitekről szóló mondanivalója. Lényeges különbséget vél ugyanis felfedezni a nyugati elit és a Szovjetunióban, a szocializmusban állító­lag létező elit között.

Brzezinskinél a nyugati elitben fontos helyet foglalnak el a tudomány és a technika emberei, a technokraták. A szocialis­ta elit szerinte inkább a politikusokat tömöríti, bár itt sem zárja ki, hogy a technokraták helyzete megerősödik a „bürok­raták”-kal szemben.

Mit is mond Brzezinski? „Az ipari társadalomban – írja – a társadalom vezetése a hagyományos vidéki arisztokrácia ke­zéből egy városi plutokrata elit kezébe kerül át.”² „A techne­tronikus társadalomban – folytatja – a plutokraták felsőbbrendűségét egyre jobban megkérdőjelezi a politikai vezetés, amelyben egyre nagyobb részt kapnak a szellemi tehetséggel és speciális szakképzettséggel rendelkező egyének. A tudás hatalmi eszközzé, a tehetség hatékony latba vetése pedig a ha­talom megszerzésének fontos módjává válik.”³

„Az iparosítás korai szakaszában – írja később – a gaz­

² Z. Brzezinski: *Between two Ages*. 11. old.

³ Ugyanott, 11–12. old.

dasági hatalom vagy olyan nagy vállalkozókban személyesül meg, mint Ford vagy pedig az ipari bürokrácia olyan képviselőiben, mint Kaganovics . . . A következő szakaszra az jellemző, hogy a gazdasági hatalom személytelenné válik, kölcsönös függés alakul ki az állami intézmények (a hadsereget is beleértve), a tudományos intézmények és az ipari szervezetek között. Mivel a gazdasági hatalom elválaszthatatlanul összekapcsolódik a politikai hatalommal, egyre láthatatlanabbá válik.”⁴

Brzezinski szerint tehát a gazdasági hatalom az állammonopolista kapitalizmus korában elszemélytelenedik, és a nagytőkéseknek osztozniuk kell a hatalmon a politikusokkal, a tudósokkal és a katonákkal. Brzezinski a későbbiekben kiemeli, hogy a menedzserek száma 1948 és 1962 között 10 000-ről 600 000-re nőtt⁵, és ezzel szerepük is jelentősebbé vált. Egyetértőleg idézi D. Bellt, aki azt mondja, hogy kialakult a mérnökök és technikusok új osztálya, mely a korábbi társadalmakban ismeretlen volt.⁶

Így tehát kialakul az elit Brzezinski-féle képlete. A láthatatlan nagytőkések, politikusok, a tábornokok, a tudósok (itt azok a politológusok, szociológusok, közgazdászok értendők, akik tervezőként, tanácsadóként segítik a kormány vagy a nagymonopóliumok munkáját) és a menedzserek vagy technokraták tartoznak az elithez.⁷

Brzezinskinél az elit összetett és mobil. Először az államférfiak kerülnek előtérbe. Ezzel a politika önállóságát és elsődlegességét véli kihangsúlyozni. Később azonban – úgy

⁴ Ugyanott, 13. old.

⁵ Lásd ugyanott, 203. old.

⁶ Lásd ugyanott, 204. old.

⁷ Z. Brzezinski szerint a technetronikus társadalomban megmarad a tőkés tulajdon, csak hogy a tulajdonnal kapcsolatos kérdések helyett a munkásoknak a gazdasági ellenőrzésben való részvétele és megelégedettsége válik fő kérdéssé. (Lásd ugyanott, 261. old.)

véli – a tudományos-technikai haladás következtében a tudósok és a műszaki értelmiség válik az elit meghatározó részévé. Így a mérnökök, általában a műszaki értelmiség, azaz a technokraták kormányzata következik be. Brzezinski elit-elmélete éppen abban különbözik sok más polgári tudós elit-koncepciójától, hogy végső soron technokratikus színezetű, és az beleillik egész posztindusztriális vagy technetronikus társadalom elméletébe.

Két frappáns megfogalmazást is találhatunk a technokrata elitről. Az egyik szerint a fejlődés egy „technikai menedzserezmus” felé haladna,⁸ a másik megállapítása: „a technikai fejlődés bizonyára azt eredményezi, hogy a modern társadalomnak egyre több tervezésre lesz szüksége . . . a jogászt végül majd a tervező váltja fel.”⁹

Hogy Brzezinski technokratizmusa mennyire nem új, arra csak egy példát szeretnénk felidézni. 1932-ben, amikor F. D. Rooseveltt még csak előkészítette első választási kampányát, már összeállította híressé vált agytrösztjét. Ennek közgazdasági szakértője, Adolf Berle meg volt győződve arról, hogy a Szovjetunió példájára az Egyesült Államoknak is át kell térnie a gazdasági élet központi irányítására. Attól tartott, hogy ezt a tőkés vezérigazgatók egy csoportja fogja megvalósítani, és az volt a véleménye, hogy jobb lenne, ha ez a vezérkar semleges technokratákból állna.¹⁰

Brzezinski technokratikus színezetű elit-elméletének kapcsán a következő kérdéseket kell érintenünk: mit jelent az, hogy a nagytőke elszemélytelenedik, láthatatlanabbá vált? Honnan kerülnek ki és hová tartoznak a menedzserek? Kik-

⁸ Lásd ugyanott, 253. old.

⁹ Ugyanott, 260. old.

¹⁰ Lásd *N. N. Jakovlev*: Franklin Delano Roosevelt. Kossuth Könyvkiadó, 1967. 175. old.

nek az érdekében tevékenykednek? Mi a politikai bürokrácia? Kinek a nevében és kiknek a javára tevékenykednek?

A tőke láthatatlanabbá válása, elszemélytelenedése azt jelenti, hogy a hagyományos egyéni tőkés vállalatok eltűntek, és helyüket a hatalmas részvénytársaságok foglalták el. Ezeknek a részvénytársaságoknak a komplexumából viszont óriási konszernek, nagytőkés csoportok jöttek létre, melyeket Victor Perlo amerikai marxista közgazdász találóan nevez a nagytőke birodalmainak. Ez az új forma a tőkés felhalmozás általános törvényéből következik. A hagyományos nagytőkés dinasztiák ma is léteznek, sőt a réginél jóval nagyobb hatalommal rendelkeznek. A nagytőkés azonban már nem tudja egy személyben vezetni egész birodalmát, így azt magas fizetésű menedzserekkel, technokratákkal végezteti.

A mai monopolkapitalizmust olyan rendszerként próbálják tehát feltüntetni, amely – hagyományos értelemben – már megszűnt volna kapitalizmus lenni. *A tulajdonviszonyokat egyszerűen jelentéktelennek tekintik, így mintegy zárójelbe teszik.* Ez természetesen meddő eljárás. C. W. Mills meggyőzően mutatja ki, hogy a technokraták a nagytőke érdekében tevékenykednek, többségük a tőkésosztály soraiból származik, azzá kíván válni, s jelentős hányaduk ténylegesen nagyobb részvénypakett tulajdonosává is válik. Az Egyesült Államokban a menedzsereknek a negyvenes években csak 12%-a bérmunkás vagy tisztviselő származású. 1952-ben az ötvenévesnél fiatalabb menedzsereknek már csak 2,5%-a volt munkásszármazású.¹¹

A monopolkapitalizmusban a politikusok nem alkotnak a burzsoáziától elkülönült csoportot, bár rendelkeznek bizonyos viszonylagos autonómiával. Mindig a tulajdonos osztályok érdekében tevékenykedtek, és ma is ez a helyzet. A po-

¹¹ Lásd C. W. Mills: Az uralkodó elit. Gondolat Kiadó, 1962. 143. old.

ziciókat – írta C. W. Mills –, ahol ma a kormányzati döntések születnek, „az uralkodó elit politikai igazgatóságának tagjai tartják kezükben”¹². Ezeket „származásuknál, karrierjüknel, összeköttetéseiknél fogva a részvénytársaságok képviselőinek tekinthetjük”¹³.

Brzezinski sokat beszél a tudomány, a tudósok jelentőségéről. Kérdés tehát, vajon lehet-e azt állítani, hogy az Egyesült Államokban a hatalom egy része átment volna a tudósok kezébe? A technikai haladás kétségtelenül szükségessé teszi a termelés tudományos előkészítését, megtervezését, sőt ma már politikai prognózisok is készülnek, a politikát is tervezik. Az 1932-es elnökválasztás előtt F. D. Rooseveltt még csak négy tudóssal alakította meg „agytröszt”-jét. Később ezeket is szélnek eresztette, és egy bizalmas tanácsadója maradt: Harry Hopkins. Ma viszont az állam és a nagymonopóliumok mérnökök, közgazdászok, szociológusok, politológusok ezreit foglalkoztatják. Ez azonban nem jelenti, hogy a tudósok kezébe került volna át a tényleges hatalom. Az uralmon levő monopolista burzsoáziának dolgoznak, ennek termelésirányító, igazgatási, kormányzati apparátusában kapnak helyet. Az elithez tartoznak, s így megtisztelő helyet juttatnak a tudósoknak és technokratáknak a nagytőke és a monopoltőkés állam apparátusában, de a hatalom változatlanul a nagytőke kezében marad.

Amint minden uralkodó osztály kialakítja a maga kormányzati apparátusát, úgy az amerikai nagytőke is megtette ezt. *Az elit kormányoz a nagytőke nevében, amely a hatalom birtokosa, és a hatalmat szilárdan tartja kezében.*

Azt lehetne várni, hogy Brzezinski – az elit-elmélet híve lévén – hallgat az osztályokról. Mégis említi a munkásosztályt, aminek az a magyarázata, hogy igazolni akarja azt a

¹² Ugyanott, 263. old.

¹³ Ugyanott, 254. old.

nézetét, hogy a munkásosztály integrálódott volna rendszerbe, sőt beleolvadt volna a „középosztályba”.

Brzezinski egy helyen úgy beszél a munkásságról, mint amely az alsó középosztályhoz tartozik.¹⁴ Ez a kijelentés nem véletlen. Az Egyesült Államokban az osztálystruktúra helyett a jövedelmek nagysága szerinti rétegeket különböztetnek meg, és ezeket nevezik felső, közép-, ill. alsó osztálynak. A középosztályba sorolják a menedzsereket, az értelmiséget, a tisztviselőket, a közhivatalnokokat, a művezetőket, a gépmunkásokat. A felső osztályról általában hallgatnak, az alsó osztályba a segédmunkásokat, a szolgáltatásban dolgozó nemkvalifikált munkásokat sorolják. Ezzel a felső osztály–középosztály–alsó osztály sémával azonban nem lehet mit kezdeni. Tudománytalan, nem veszi figyelembe a termelésben elfoglalt helyzetet – pedig ez a meghatározó –, csak a jövedelmi szintet. Az alsó középosztályhoz besorolt munkásokat veszik tipikusnak, és ezen az alapon állítják azt, hogy az amerikai munkásosztály a szó hagyományos értelmében véve már nem munkásosztály, hanem valamiféle „középosztállyá” vált. Ez azonban nem felel meg a valóságnak. Az alsó középosztályhoz sorolt munkások helyzete is átmenet a szociális biztonság és bizonytalanság, a normális jövedelmi szint és a szegénység között, a többiek sorsa pedig, akik a proletariátus 36%-át teszik ki, a szegénység.¹⁵

Az Egyesült Államokban – és ez a lényeg – a munkásosztály jellege nem változott. „A munkásosztály szempontjából a döntő az – írja az amerikai proletariátusról Dr. Simai Mihály –, hogy nincsenek termelési eszközei, hogy kizsákmányolják és többletmunkáját a tőkések sajátítják ki.”¹⁶

¹⁴ Lásd Z. Brzezinski: *Between two Ages*. 11. old.

¹⁵ Lásd Dr. Simai Mihály: *Az Egyesült Államok a 200. évforduló előtt*. 64. old.

¹⁶ Ugyanott, 54. old.

Ha az Egyesült Államok társadalmi struktúráját vizsgáljuk, a következő képet kapjuk. A lakosság 8%-a tartozik a nagy-, közép-, vagy kistőkés, illetve hivatalnok, menedzser kategóriába, 2% farmer, 14% értelmiségi, technikus, 15% adminisztratív tisztviselő, 59% az ipari, mezőgazdasági, kereskedelmi vagy a szolgáltatásban dolgozó munkás, 2% egyéb. Összesítve 90%-ra rúg a munkás-alkalmazott népesség.¹⁷

Ha az 1900–1970 közötti mozgást vizsgáljuk, kiderül, hogy úgyszólván eltűntek a farmerek; az értelmiség – beleértve a jogászokat, orvosokat, mérnököket, közgazdászokat – már nem önálló, hanem alkalmazott; megnőtt az értelmiségi-tisztviselői réteg; a mezőgazdasági munkások száma 17%-ról 2%-ra csökkent, a többi szektorban dolgozó munkás aránya 51%-ról 57%-ra nőtt. Jelentős mértékben előrehaladt tehát az a folyamat, melyet proletarizálódásnak nevezünk, a lakosság egyre nagyobb arányban került a munkások, illetve alkalmazottak soraiba. Ez az iparosodásnak, a termelékenység növekedésének és a tudományos-technikai forradalomnak szükségszerű következménye. Ugyancsak ez hozta létre a burzsoázián belül a menedzser-technokrata réteget. Ki kell emelni azt a 200 nagytőkés családot, amely a hatalom csúcsain helyezkedik el. A 200 szupergazdag tőkéscsalád van hatalmon. A kormányzást, igazgatást a menedzserek és a vezető állami hivatalnokok segítségével végzik. Elnyomják és kizsákmányolják a lakosság nagy többségét, a munkásosztályt, az értelmiséget, az alkalmazottakat.

Téves minden olyan nézet, mely kétségbe vonja az amerikai munkásosztály aktivitását. Ennek nagy része szervezett, harcával jelentős eredményeket ért el gazdasági és szociális téren. Nőtt az érdeklődés a munkásosztály és az értelmiség, főleg a fiatal dolgozók körében az elnyomott és féltrevaló helyzetben levő kommunista párt iránt. Igaza van Dr. Simai

¹⁷ Lásd ugyanott, 52. old.

Mihálynak, amikor azt írja, hogy „az amerikai dolgozó osztályok gerince az Egyesült Államokban továbbra is az ipari munkásság . . . Az ipari munkásság képviseli az Egyesült Államokban a monopoltőke legszámottevőbb ellenfelét.”¹⁸ Ehhez hozzá kell tennünk még Gus Hallnak, az Egyesült Államok Kommunista Pártja főtitkárának szavait: „Az Egyesült Államok osztályviszonyaiban egyáltalán semmi olyasmi nincsen, ami bármilyen formában is ellenkezne a marxizmus alapvető koncepciójával.”¹⁹ Ez az oka annak, hogy *Brzezinski tartózkodik az osztályviszonyok elemzésétől, és azt az elit-elmélettel igyekszik pótolni.*

Brzezinski arról ír, hogy a Szovjetunióban, illetve általában a szocialista országokban is volna elit, amelyet általában „bürokratikus politikai elitként” jelöl.²⁰ Bár nem mondja meg világosan, kiket sorol e réteg tagjai közé, a szövegösszefüggésekből kiderül, hogy itt a párt- és az államapparátusról van szó. Szerinte ez az ún. elit biztosítja a szocialista rendszer szilárdságát.

Sokat foglalkoztatja Brzezinskit az a gondolat, milyen hatással lesz a technikai fejlődés a szocialista társadalmi rendszerre. Kiemeli Erich Honeckernek és Kurt Hagernek egy-egy beszédét, melyben a technika, a tervezés és a programozás jelentőségéről szoltak. Fontosnak tartja azt is, hogy a Szovjetunióban szerinte 1950 és 1966 között megnégyszereződött a tudományban és szolgáltatásban, illetve a párt- és államapparátusban helyet foglaló műszaki képzettségű szakemberek száma. Úgy véli, hogy a Szovjetunióban és az NDK-ban az elit összetétele megváltozik, technokratikussá válik, és így a szocializmus modellje is átalakulna, „technetronikus”

¹⁸ Ugyanott, 61. old.

¹⁹ A kommunista és munkáspártok nemzetközi tanácskozása. Moszkva, 1969. Kossuth Könyvkiadó, 1969. 368. old.

²⁰ Lásd Z. *Brzezinski*: Between two Ages. 143. old.

szocializmussá változna.²¹ Azt nem mondja meg, mit ért „technetronikus” szocializmuson. Mondanivalójából annyi mindenesetre látszik, hogy a két rendszert a társadalmi struktúra vonalán is közelíteni akarja, mondván, hogy mindkét rendszerben van elit, és itt is, ott is az elit–néptömegek felosztás a döntő. Úgy látszik, ellentétet vél felfedezni a szocializmusban a „technokraták” és a „bürokraták” között.

Amikor Brzezinski ellentétet vél felfedezni a szocializmusban a „technokraták” és a „bürokraták” között, emögött az a nézet rejlik, hogy – szerinte – a szocialista állam és a párt apparátusa, valamint a marxista ideológia nem kedvez a technika és a gazdaság fejlődésének. Ha Brzezinskinak igaza volna, akkor egyszerűen nem lehetne magyarázatot találni arra, hogy a szocialista országok hogyan tudtak nehéz történelmi örökséggel terhelve, rossz rajtlehetőségek mellett rövid idő alatt olyan nagy eredményeket elérni a technikai haladás és a gazdasági növekedés területén.

Brzezinskinak a szocializmus társadalmi viszonyairól szóló spekulatív konstrukciója nem tartható. A szocialista forradalom olyan gyökeres változást jelentett a társadalmi struktúrában, melyre még nem volt példa a történelemben. Felszámolták a tőkés tulajdont, a tőkés kizsákmányolást, a feudális maradványokat. Ezzel egyszer s mindenkorra eltűnt a társadalom életéből minden antagonizmus. Két osztály és egy nagy réteg maradt: a munkásosztály, a szövetkezeti parasztság és az értelmiség. Magyarországon az ország lakosságának 58%-a munkás, 14,6%-a szövetkezeti paraszt, 24%-a értelmiségi. Erre a három nagy szociális csoportra az a jellemző, hogy egyaránt dolgoznak, céljuk a szocializmus építése, a fejlett szocialista társadalomba, majd a kommunizmusba való eljutás. Az iparosodás, a fizikai és a szellemi munka közeledése azt eredményezi, hogy a nagy szociális csoportok, a két osztály

²¹ Lásd ugyanott, 170–171. old.

és az értelmiség közeledik egymáshoz. Ez a munkásosztály vezetése mellett jön létre, mert a munkásosztály, mely a gépi nagyipar szülötte, annak hordozója és fejlesztője, megvalósítja a maga programját, a szocializmust, a kommunizmust, mely a szocialista építés folyamán minden dolgozó osztály, réteg programjává válik.

A munkáshatalomnak, amely fokozatosan néphatalommá alakul át, szüksége van igazgatási, termelést irányító apparátusra. A munkásosztály, a dolgozó nép létrehozza saját párt-, állami és gazdasági irányító szerveit. A gyors fejlődés, a társadalom irányítása, a különféle szervezetek (állami intézmények, tömegszervezetek, szövetkezetek, vállalatok, tudományos intézmények) munkájának összehangolására szükség van a pártra. A pártmunkához pártapparátus is szükséges.

A párt-, állami és gazdasági irányító apparátus azonban nem emelkedik ki a társadalomból, nem helyezkedik föléje, nem uralkodik felette. Ezért is értelmetlenség szocialista elitről beszélni.

Elitnek a kizsákmányoló osztálytársadalmakat kormányzó, igazgató csoportot lehet nevezni, mert az a magántulajdonra, a kizsákmányolásra támaszkodik, a néptől elkülönült, elnyomó jellegű. *Szocialista elit nincsen. A vezetők a szocializmusban a népből jöttek, a néphez tartoznak, a szocializmus népi kormányzat.*

Nyugaton a burzsoázia nevében kormányzó elit a burzsoázia része, a néptől elkülönült réteg. Ezt maga a burzsoázia zárt jellege biztosítja, valamint a művelődési monopólium. Ez ugyanis megnehezíti, gyakran meg is akadályozza a vezető funkciók elnyeréséhez szükséges képesítés megszerzését. Az Egyesült Államokban ma az egyetemi tandíjak évi összege több mint 5000 dollár, ami a tanulás egyéb költségeivel együtt megfelel egy jól kereső munkás több havi bérének.

Nálunk bárki megszerezheti a vezető álláshoz szükséges képesítést. Iskolarendszerünk és a káderek kiválogatása nyi-

tott, a tehetség és a képességek döntenek. Nálunk az értelmiség 90%-a 1949 után szerzett diplomát, 65%-a munkás- vagy parasztszármazású. A vezetőknek 75%-a kerül ki a munkásosztály vagy a parasztság soraiból.

A párt- és az államapparátus munkatársai és vezetői elkötelezettek a párttal, a munkásosztállyal, a marxista-leninista ideológiával szemben. A párt, az állam, a munkásosztály, a nép ügyvivői. Nincsenek külön érdekeik. Mint Kádár János mondta: „Kerülhet bárki bármilyen magas tisztségbe . . . ez a bizalom . . . elsősorban egy politikának, a szocialista célnak szól. Ennek van alárendelve mindenki, dolgozzék bármilyen területen és funkcióban.”²²

Az elit-elméleteknek az a céljuk, hogy elméletileg megkérdőjelezzék a munkásosztályt, amely tényleg létező, magánvaló, sőt magáértvaló osztály, amely képes végbevinni a szocialista forradalmat, felszabadítani saját magát és minden dolgozó osztályt, réteget. A munkásosztály zárójelbe tételével hallgatni lehet a tőkésosztályról, az amerikai és nyugat-európai rendszerek tőkés, a kelet-európai rendszerek szocialista jellegéről, arról, hogy a monopolkapitalizmus már nem megoldás, a szocialista forradalom pedig szükségszerű. A hallgatás azonban nem változtat a tényeken.

²² Népszabadság, 1974. március 30.

7. EGYENLŐSÉG ÉS SZABADSÁG

Alexis de Tocqueville, a XIX. század ismert liberális politológusa foglalkozott kiemelten az egyenlőség és szabadság kérdésével. Úgy látta, hogy az amerikai és francia forradalmakból keletkezett új államok alapvető problémája, hogy az egyenlőség vagy a szabadság valósul-e meg, mert – úgy vélte – a kettő kizárja egymást. Az Egyesült Államok gazdasági-társadalmi rendszerének elemzése során Brzezinski is foglalkozik e kérdéssel, amelyet azonban másképp tesz fel. Őt az foglalkoztatja, hogyan valósult meg a szabadság és az egyenlőség, ha ugyan egyáltalán megvalósult. Nála tehát a két kategória nem ellentmondásos, hanem kapcsolódnak egymáshoz, mert – szerinte – az egyenlőség a szabadság feltétele. Brzezinski elemzései annál is inkább érdekeseek, mert most volt az amerikai Függetlenségi Nyilatkozat 200. évfordulója, és ez a politikai dokumentum szögezte le elsőnek a modern korban, hogy mindenki egyenlőnek születik és mindenkinek joga van a szabadsághoz.

Brzezinski azt írja, hogy a XIX. század a szabadság százada volt, de nem az egyéni szabadságot teremtette meg, hanem a nemzetek szabadságát. A XX. század viszont az egyenlőség százada, abban az értelemben, hogy a néptömegek az eddiginél is szenvedélyesebben követelik az egyenlőséget. Ugyanakkor egyenlőtlenséget tapasztalnak. Brzezinski az egyenlőtlenség két formájáról beszél:

1. A „harmadik világ”-ban úgy látják, hogy nemcsak társadalmi egyenlőség nincs, hanem lemaradtak a fejlett ipari országokkal szemben is.

2. A fejlett tőkésországokban, különösen az Egyesült Államokban az intézmények és a privilegizált rétegek jogainak nagysága ellen tiltakoznak. Úgy látják, az általános választójog csalóka látszatot teremt, mert a valóságban nincs egyenlőség az egyén és a nagy részvénytársaságok hatalma között.¹

Brzezinski itt két valóságos problémát érint: az egyik az imperialista országok és a volt gyarmati országok egyenlőtlensége, a másik a tőkés társadalmon belüli egyenlőtlenség.

Ez annál inkább is fontos, mert – mint el is ismeri – a korra az egyenlőség követelése a jellemző.

Az egyenlőség követelése azonban nemcsak a XX. század jellemző vonása, ez már a polgári forradalmak egyik fő tartalma. A polgárság követelte a földbirtokos osztállyal való jogegyenlőséget, a feudális kiváltságok és a céhrendszer eltörlését. Szüksége volt a parasztság szabadságára és jogegyenlőségére, mert a kialakuló tőkés ipar csak a felszabadult parasztokban talált szabad munkaerőre. Tekintve, hogy ezek a követelések nemzetközi érvényűek voltak, emberi jogokként fogalmazódtak meg.

A polgári forradalom megvalósította a jogegyenlőséget, de ezzel új társadalmi egyenlőtlenség keletkezett, a burzsoázia és a proletariátus közötti alapvető gazdasági egyenlőtlenség. *A kapitalizmus per definitionem egyenlőtlen társadalom.*

Az Egyesült Államokban a gazdasági egyenlőtlenséghez még a faji egyenlőtlenség is járul. Az Egyesült Államok első alkotmánya kimondta ugyan az egyenlőséget, pontosabban a jogegyenlőséget, de fenntartotta a néger rabszolgaságot.² Bár

¹ Lásd Z. Brzezinski: *Between two Ages*. 111–115. old.

² Meg kell jegyeznünk, hogy Thomas Jefferson, a Függetlenségi Nyilatkozat szerzője, az Egyesült Államok harmadik elnöke ellenezte

a rabszolgaságot Lincoln idejében megszüntették, a fekete lakosság minden tekintetben hátrányos, egyenlőtlen helyzetben van, társadalmi pozícióját, szociális viszonyait, politikai képviselését tekintve stb.

A tőkés rend mérhetetlen és elfogadhatatlan egyenlőtlen-séget alakított ki. Bár a monopóliumok hatalmát és mindenhatóságát nem lehetett látni kétszáz évvel ezelőtt, A. Hamilton, az Egyesült Államok első pénzügyminisztere, az amerikai polgári politikai gondolkodás egyik ismert képviselője találóan fogalmazta meg az alkotmányozó konvención tartott felszólalásában, hogy a *kapitalizmusban*, így az Egyesült Államokban is *szükségszerű az egyenlőtlenség*. „Minden közösség – mondta – egy kisebbségre és egy többségre oszlik. Az előzőek a gazdagok és a nemes származásúak, az utóbbi a nép-tömeg... Az első osztálynak kell adni a megkülönböztetett állandó túlsúlyt a kormányzásban.”³ Ebből is világosan látható, hogy az amerikai burzsoázia tudatosan alkotott olyan társadalmat, melyben a hatalmi és a szociális viszonyok egyenlőtlenek, a hatalom és minden társadalmi kiváltság az uralkodó tőkésosztályé.

Ehhez járul még, mint Brzezinski mondta, a „harmadik világ” egyenlőtlensége. Ennek oka, hogy a kapitalizmusnak szükségszerű tartozéka volt a gyarmati rendszer. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom, a szocialista közösség létrejötté, a kapitalizmus általános válsága, a gyarmattartó hatalmak meggyengülése annyira felerősítették a gyarmati szabadságmozgalmakat, hogy azok győzelme elkerülhetetlenné vált, és a gyarmati rendszer szétesése végeredményben napjainkban be is fejeződött. Egyes gyarmati országok vezetői azonban a nemzeti burzsoázia képviselői, akik a tőkés utat

a rabszolgaságot, George Washington, a függetlenségi háború fővezére, az Egyesült Államok első elnöke pedig végrendeletében felszabadította saját rabszolgáit.

³ Idézi Dr. Kiss Artúr: Marxizmus és demokrácia. Kossuth Könyvkiadó, 1973. 205–206. old.

választják. Mások az évszázados elmaradás felszámolására nyugati kölcsönöket vesznek igénybe. Így a nyílt politikai függőség helyét a neokolonializmus váltja fel: a burkolt politikai és a rejtett vagy nyílt gazdasági függőség. Ezzel a volt gyarmati országok egyenlőtlen helyzete fennmarad, mint a múlt öröksége. Csak azok az országok menekülnek meg ettől, melyek a szocialista orientációt választják.

Ellentmondásos Brzezinski álláspontja a szabadság kérdésében. Beszél arról, hogy ez a XIX. század problémája volt, de szól arról is, hogy a szabadság alapja az egyenlőség. Ebből már következik, hogy a kapitalizmus – lévén nem egyenlő társadalom –, szabad sem lehet. Brzezinski világosan felismeri, hogy az Egyesült Államok nem egyenlő és nem is szabad társadalom. Ezt azzal magyarázza, hogy az ország ipari átalakulása a XIX. században kettősséget hozott magával. Részben megmaradt még a régi hagyományos agrár-Amerika, amilyen George Washington, Thomas Jefferson, majd Andrew Jackson idejében volt, mellette pedig kialakult és egyre jelentősebbé vált az ipari Amerika. Ennek megfelelően kettősség jellemezte ennek a nagy országnak az életét: az agrár-ipari, illetve a konzervatív-liberális ellentét. Sem az agrár-, sem az ipari Amerika nem tudta biztosítani sem az egyenlőséget, sem a szabadságot. Az egyenlőség csak a szavazati jog és általában a törvény előtti egyenlőség formájában valósul meg, nincs tényleges társadalmi egyenlőség; a szabadság, amely szorosan kapcsolódik az egyenlőséghez, csak formális.

Ami a jövőt illeti, itt kétféle változatot találunk Brzezinskinél. Beszél arról, hogy az amerikai technetronikus forradalom ellenőrzött társadalomhoz vezet, de találunk olyan megállapítást is nála, hogy a technetronikus forradalom összekapcsolja az egyenlőséget és a szabadságot.⁴

⁴ Lásd Z. Brzezinski: *Between two Ages*. 71–72., 111–115., 273. old.

A polgári forradalmak győzelme után világossá vált a munkásosztály előtt, hogy becsapták. Az egyenlőség birodalma helyett egyenlőtlen társadalom jött létre, ahol a munkásokat elnyomják és kizsákmányolják; jogilag ugyan egyenlőek minden más állampolgárral, társadalmi helyzetüket tekintve azonban nem.

Ez a magyarázata annak, hogy a polgárság egyenlőség-követeléseit a munkásosztály egyenlőség-követelései váltották fel a XIX. század folyamán. Mint Engels írta: „A proletárok szaván fogják a burzsoáziát: az egyenlőséget ne csupán látszólagosan, ne csupán az állam területén, hanem valóságosan is, a társadalmi, gazdasági területen is vigyék keresztül.”⁵ Majd a következőképpen folytatja: „A proletár egyenlőségi követelés valóságos tartalma az osztályok eltörlésének követelése.”⁶

Amikor a munkásosztály az egyenlőséget követeli, a szocialista forradalom lényegét fogalmazza meg: a munkásosztálynak arra kell felhasználnia a hatalmat, hogy a burzsoáziát megfossza tőkéjétől, és ezzel mint osztályt felszámolja. Ennek folyamán csak a munkásosztály, a parasztság, az értelmiség és az alkalmazotti réteg marad meg. Tehát csak dolgozó osztályok, rétegek maradnak, melyeknek helyzete egyenlő, éppen azért, mert dolgozók. *A szocializmus biztosítja az osztályok, rétegek egyenlő helyzetét, így ez az első társadalom, amely az egyenlőség alapján áll.* Az egyenlőség a szocializmusban ez, és ennél nem több. Olyan értelemben nem lehet egyenlőségről beszélni, hogy mindenkinek egyenlőek a képességei, hiszen ez utópizmus volna, vagy hogy mindenkinek egyforma lenne a jövedelme. A kapitalizmusban a jövedelemelosztás a tőke szerint történik, a szocializmusban a munka szerint. A munka szerinti elosztás szükséges, hiszen ez nemcsak erkölcsi, hanem anyagi érdekeltséget is biztosít.

⁵ Marx–Engels Művei. 20. köt. Budapest, 1963. 105. old.

⁶ Ugyanott, 106. old.

Ez pedig szükséges a termelés, a termelékenység emeléséhez, ami nélkül nincs fejlett szocialista társadalom. A munka szerinti elosztás azt is jelenti, hogy aki többet, jobban dolgozik, kvalifikáltabb a munkája, nagyobb mértékben részesül a nemzeti jövedelemből, aki kevesebbet, rosszabbul végez, kvalifikálatlan a munkája, annak kisebb a jövedelme.

A kapitalizmus a jövedelmek tekintetében is szélsőségesen egyenlőtlen társadalom, ahol a piramis csúcsán ott állnak a milliárdosok, Lundberg szavaival a szupergazdagok, a talapzatot pedig a bér munkások alkotják (a szegénységi szinten őket nem is említjük). A milliárdosok és a munkások között nincs és nem lehet egyenlőség, hiszen az előbbiek kizsákmányolják az utóbbiakat és uralkodnak felettük.

Ugyanakkor, amikor az Egyesült Államokban a munkások évi jövedelme ezer dollárokban mérhető, addig a szupergazdagoké milliárdos nagyságrendű. A szocializmusban a jövedelmek közel állnak egymáshoz. 1974-ben például a szovjet iparban az alkalmazottak havi jövedelme 126,2, a munkásoké 153,9, a mérnököké-technikusoké 193,4 rubel volt. A mezőgazdaságban az alkalmazottaké 111,8, a fizikai munkát végző parasztoké 122,1, az agrármérnököké, technikusoké 181,2 rubel.⁷ Magyarországon a munkásosztály egy főre jutó évi átlagjövedelme 1975-ben 27 850, a parasztságné 30 000, az értelmiségné 36 000 Ft.⁸

A szocializmus jóval nagyobb egyenlőséget valósított meg, mint bármely előző társadalom. Ezt látja Brzezinski is, s azt a következtetést vonja le, hogy a fejlődő országok ezért vonzódnak a szocializmushoz.⁹ Ugyanakkor, engedve az anti-kommunista zurnalisztika előítéleteinek, arról is beszél, hogy állítólag olyan értelmű egyenlőtlenség lenne a szocializmus-

⁷ Narodnoje hozjajsztvo SZSZSZR v. 1974. g. 502. old.

⁸ A Központi Statisztikai Hivatal Évkönyve, 1975. 314. old.

⁹ Lásd Z. Brzezinski: Between two Ages. 113. old.

ban, hogy a vezető elit kiváltságokat élvezze a vásárlások, a szabad olvasás, az utazások tekintetében.¹⁰

Ez az állítólagos kiváltság azonban csak a polgári ideológusok fantáziájában létezik. Mindenkinek egyformák az utazási és művelődési lehetőségei, mindenki ugyanazon üzletekben vásárolhat egyforma áron, a vezetőknek palotáik sincsenek, hanem ugyanolyan lakásokban laknak, mint a többi állampolgár, s ugyanannyi lakbért fizetnek. A jó mérnökök, tudósok annyit keresnek, mint egy miniszter, a vállalatvezetők–munkások átlagkeresetének aránya 2,5:1.¹¹

Az egyenlőség megvalósítása nem egyik percről a másikra történik, hanem folyamatosan. A fejlett szocialista társadalomban természetesen az egyenlőség magasabb szintjére jutunk el. Mint Kádár János mondta a szovjet televíziónak adott nyilatkozatában: „A fejlett szocialista társadalom olyan társadalom lesz, amely az egyenlőségnek új fogalmát fogja magával hozni, azaz minden embernek egyenlő feltételei lesznek a boldoguláshoz, amely majd az ember tiszteletét és méltóságát hozza magával, ahol nyoma sem lesz az emberek megalkodásának. Olyan társadalom lesz, amely meg fogja hozni az osztályok közeledését, a fizikai és szellemi munka közötti lényeges különbségek megszüntetését és az egyén szabad kibontakozását is.”¹²

A polgári politológia leszűkítetten értelmezi a szabadság fogalmát. Azt érti rajta, hogy az ember azt teheti, amit akar, részt vehet a politikában, az erre vonatkozó jogot törvény biztosítja. Ez azonban formális, hiszen a szabadságjogokat csak kinyilvánítják. Ugyanakkor a szabadságjogoknak erős jogi és gazdasági korlátai vannak. A szocializmus ilyen ér-

¹⁰ Lásd ugyanott, 112. old.

¹¹ Lásd *Aczél György*: Egy elmaradt vita helyett. Kossuth Könyvkiadó, 1975. 111–112. old.

¹² *Kádár János*: A fejlett szocialista társadalom építésének útján. Kossuth Könyvkiadó, 1975. 177–178. old.

telemben is több szabadságot nyújt. A személyes szabadság, az egyesülési, gyülekezési jog, a sajtószabadság mellett (amelyeket nemcsak kinyilvánít, hanem biztosít is), mindenki számára megadja a munkához, a pihenéshez, az üdüléshez, a művelődéshez, a szociális biztonsághoz, az egészségügyi ellátáshoz, a megélhetéshez való jogot. Ezt Aczél György a következőképpen fogalmazta meg: „Ahhoz, hogy szabadnak érezzem magam, először is abban a helyzetben kell lennem, hogy megválaszthassam a munkámat, és ne kelljen félelemben élnem, mert munkahelyemről bármikor elküldhetnek. Biztosnak kell lennem abban, hogy betegség esetén biztosan ellátnak születésemtől a halálomig. Hogy gyermekeim jó oktatásra és nevelésre számíthatnak. Hogy emberi méltóságot tiszteletben tartják... A szabadságfogalom szerves és meghatározó része az a lehetőség, hogy mindenki meghódíthassa az emberi értékek és emberi ismeretek egyre tágabb és gazdagabb területét... Anyagi-társadalmi feltételekre van szükség, hogy az ember szabadon élhessen jogival.”¹³

A szocializmus a formális szabadsággal szemben valódi szabadságot nyújt: a közügyekben való részvételt, a szabadságjogokat, az egyenjogúságot, a szociális biztonságot, a művelődés lehetőségét, az emberi méltóság tiszteletben tartását, a munkához, a pihenéshez való jogot.

Ha a szabadság szélesebb, filozófiai fogalmát vesszük, ebbe beletartozik az, hogy felismerjük a szükségszerűséget, hogy az ember urává válik a természetnek és saját társadalmi viszonyainak. Ennek lehetősége csak a szocialista forradalommal nyílik meg, hiszen az ember csak úgy lehet ura társadalmi viszonyainak is, ha létrejön a munkáshatalom, mely a munkásosztály vezette néphatalommá válik, ha megteremtik a szocialista társadalmi tulajdont, s ennek talaján bevezetik

¹³ Aczél György: Egy elmaradt vita helyett. 152–153. old.

a központi tervezést, mely biztosítja az erőforrások optimális felhasználását. A szabadság ilyen értelemben folyamat, mely a szocialista forradalommal kezdődik, a fejlett szocialista társadalomban magasabb szintet ér el, és a kommunizmusban teljeseedik ki. A szocialista-kommunista társadalom maga a szabadság. A szabadság ilyen értelemben nem is az egyén, hanem az egész társadalom attribútuma.

A polgári teoretikusok, így Brzezinski is, megkérdőjelezik a szocializmus és a szabadság inherens kapcsolatát.

A szabadság polgári koncepciójából, melynek lényege a magántulajdon szabadsága, következik az a sajátos képlet, hogy *a burzsoázia a feudalizmust a szabadság hiányának, a kapitalizmust a szabadságnak, a szocializmust pedig a szabadság elvesztésének tekinti.*

Ezt a koncepciót találóan jellemzi Boldizsár Iván: „Nyugaton és a harmadik világban megnőtt az érdeklődés a megvalósult szocializmus iránt, nemcsak annak gazdasági eredményei miatt, hanem azért is, mert azt joggal szabad rendszernek tartják. A polgári propaganda ugyanakkor úgy állítja be a szocializmust, hogy az a szabadság hiánya, mert mindent valami mitikus központi hivatal ír elő.”¹⁴

A polgári és a jobboldali szociáldemokrata propaganda kedvelt fogása volt már az Októberi Forradalom után, hogy az elnyomó és kizsákmányoló kapitalizmust szabad rendszerként, a szocializmust pedig a szabadság hiányaként állítsa be. Ez a tendencia különösen felerősödött a hidegháború éveiben. Ma már kevésbé talál hitelt, hiszen a szocializmus nemcsak győzött számos országban, hanem meg is szilárdult, nagy eredményeket ért el. Ma nyugati munkások és értelmiségiek jól informált rétegei már világosan látják, hogy a kapitalizmus elnyomó rendszer, a szocializmus pedig a szabadság.

¹⁴ Népszabadság, 1976. ápr. 18.

8. A HÁROM AMERIKAI FORRADALOM MÍTOSZA

Brzezinski szerint az Egyesült Államokban három forradalom zajlott le. Az első az 1775–1783 közötti függetlenségi háború, amely egyben polgári forradalom is volt, a második az ország iparosítása, a harmadik pedig a napjainkban végbemenő átalakulás, amely végső soron átvezetné az Egyesült Államokat – Brzezinski terminológiájával élve – az ipari korszakból az ipar utániba.¹

Így Brzezinski szerint tulajdonképpen három Amerika létezne még egymás mellett. Megvannak még az agrár-Amerika maradványai, melyet az első, létezik még az ipari Amerika, melyet a második, végül pedig már jelentkezik a technetronikus Amerika, melyet a harmadik forradalom hív életre. Az első Amerikára jellemző a részes aratók, a Mississippi-delta vándormunkásainak és az Appalach-vidéki bányászoknak a világa. A második Amerika a pittsburgh-i és detroiti acélkohókkal, a harmadik pedig a bostoni 128. utca elektronikus laboratóriumaival jellemezhető leginkább.²

Az észak-amerikai brit gyarmatokon 1775–1783 között valóban forradalom zajlott le. Itt ugyanis nemcsak a 13 gyarmat függetlenségéért folyt a harc, hanem azért is, hogy eltöröljék az akkor még meglevő feudális maradványokat, és

¹ Lásd Z. Brzezinski: *Between two Ages*. 198–201. old.

² Lásd ugyanott, 200–201. old.

egy földrésznyi hatalmas területen szabad utat nyissanak a tőkés fejlődésnek. Ez a program egyesíteni tudta a massachusettsi polgárokat, a farmereket, a kialakulóban levő munkásosztályt és a virginiai ültetvényeseket is, tehát meglehetősen széles nemzeti egységfrontot sikerült létrehozni. Ennek a forradalomnak a jelentőségét nem szabad lebecsülni. A XVI. századi holland polgári forradalom hatása például jóval kisebb volt, hiszen korai polgári forradalomról volt szó, ráadásul Hollandia elszigetelődött, harcolnia kellett fennmaradásáért. A XVII. századi angol forradalmak végeredményben az 1688-as kompromisszummal zárultak. Az amerikai forradalom viszont hatott a francia átalakulásra és ezen keresztül Európára. Ez a forradalom – mint Marx írta – „harci riadó volt az európai középosztály számára”.³

A második amerikai forradalomról Brzezinski már meglehetősen bizonytalanul ír. Azt állítja, hogy idetartozik az ország iparosítása, az 1861–1865-ös polgárháború, és az ipari Amerika kialakulási folyamatát a New Deal zárta volna le. Itt tehát egy évszázadot átölelő folyamatról lenne szó, amely különféle eseményeket foglalna magába. Első megközelítésre is feltűnik, hogy Brzezinski itt valami nehezen meghatározható, eklektikus keveréket talál fel. A lényeg az Egyesült Államok iparosítása. Ennek kétségkívül nagy volt a jelentősége, hiszen a Függetlenségi Nyilatkozat Amerikája agrárállam volt, és az alapító atyák Washingtontól Jeffersonig ilyennek is akarták megtartani. Ha elfogadjuk Rostow gazdaságtörténeti elemzését, akkor azt kell mondanunk, hogy 1843–1890 között, tehát nem egészen fél évszázad alatt egy földrésznyi ország gazdasági struktúrája alakult át. Ennek mutatója, hogy 1840-ben Anglia ipara még négyszer annyit termelt, mint az Egyesült Államoké, 1890-ben viszont már az Egyesült Államok ipara termelt kb. 2,2-szer

³ *Marx–Engels Művei*. 23. köt. Budapest, 1967. 9. old.

annyit, mint Angliáé, és megközelítette Anglia, Franciaország és Németország együttes ipari termelését.⁴ Az Egyesült Államok iparosítása tehát gyors ütemben ment végbe. De ez nem minősíthető társadalmi forradalomnak. Az 1861–1865-ös polgárháború az északiak győzelmével és a fekete rabszolgák felszabadításával megkönnyítette az iparosítást, de annak csak egyik eleme volt. A New Deal pedig, bármennyire is forradalmian újdonságnak tűnt a Rooseveltféle állami beavatkozás a hagyományosan liberális amerikai gazdaságba, nem volt más, mint kísérlet a válságban vergődő amerikai kapitalizmus megmentésére és stabilizálására.

Ami pedig a Brzezinski-féle harmadik amerikai forradalmat illeti, az nem más, mint a tudományos-technikai forradalom kibontakozása; *nem társadalmi forradalom* tehát. Ez az új folyamat, bár kétségtelenül nagy eredményeket hozott, tulajdonképpen még kezdeti szakaszában van, és éppen a tőkés gazdasági rendszer korlátai miatt nem is lehet célul kitűzni annak maradéktalan kibontakoztatását. Ehhez a termelőerők társadalmi jellegének elismerése, néphatalom és társadalmi tulajdon volna szükséges.

E kérdésben Brzezinski három dolgot hoz egy nevezőre: a társadalmi forradalmat, az iparosítást és a napjainkban zajló tudományos-technikai forradalmat. Ez technicista szemléletéből adódik, mely minden változást technikai átalakulásra akar redukálni. Ez látszik abból is, hogy az első forradalmat, mely tényleg jelentős társadalmi forradalom volt, kevéssé emeli ki, a másodikat és a harmadikat pedig – bár ezek nem is voltak társadalmi forradalmak –, meghatározóként kezeli. Közben kiesik látóköréből az a tény, hogy az 1775–1783-as függetlenségi háború és polgári forrada-

⁴ Lásd Dr. Simai Mihály: Az Egyesült Államok a 200. évforduló előtt. 49. old.

lom teremtetten meg az iparosítás feltételét. A két folyamat tehát nem különíthető és nem választható el élesen egymástól. A három amerikai forradalomról szóló tézisével ugyanakkor apologetikus céljai is vannak. Ennek segítségével akarja ugyanis a világ egyik legkonzervatívabb országát haladó, sőt forradalmi rendszerként feltüntetni. Nem egy helyen olvasunk nála elragadtatott kifejezéseket arról, hogy az Egyesült Államok a tudomány, a technika, a kultúra, a közoktatás és a technetronikus forradalom zászlóvivője.

Valójában viszont az Egyesült Államok csak egy forradalmat hajtott végre, mely tartalmát tekintve polgári forradalom. Ez nemcsak a tőkés iparosítás feltételeit teremtetten meg, hanem létrehozta a maga politikai rendszerét. Brzezinski ezt egyszerűen liberális demokráciaként jellemzi. Azt írja róla, hogy az „a liberális demokrácia, az arisztokratikus hagyományok, az alkotmányos törvényesség és tömegdemokrácia sajátos keveréke”.⁵ Látja azonban, hogy ez a rendszer már a hatvanas években erkölcsi-politikai válságban szenved, ezért szükséges a változás. Ezt ki is mondja: „A széles körű átalakulás – írja – válságot idéz elő az amerikai értékek és intézmények rendszerében, különösen pedig a liberális demokrácia hagyományaiban, s ahogy közeledik a nemzet 200. születésnapja, egyre sürgetőbbé válik az amerikai rendszer újra való meghatározása.”⁶

A hagyományos amerikai kétpártrendszert úgy jellemzi, hogy az a hagyományos ipari-agrár ellentét, illetve a liberálisok és konzervatívok szembenállását tükrözi.⁷ Később úgy foglal állást, hogy az amerikai politikai erők polarizálódása várható. Eszerint a Demokrata Párt fogja tömöríteni

⁵ Z. Brzezinski: *Between two Ages*. 197. old.

⁶ Ugyanott. – Mint ismeretes, azóta megünnepelték a 200. évfordulót – reformok nélkül.

⁷ Lásd ugyanott, 216–217. old.

a liberális elemeket és az ún. újbaldoldali mérsékeltebb részét, a Republikánus Párt pedig a konzervatívak gyülekezőhelyévé fog válni.⁸ Meglepőnek tűnhet az a prognózisa, hogy a technikai fejlődés egy nagy erős párt, az egypártrendszer kialakulása felé vezetne, mely növelné a technikai elit szerepét.⁹ „A technetronikus Amerikában – folytatja – már kulcsfontosságú problémaként vetődik fel a társadalmi tervezés és a személyes szabadság összeegyeztetése.”¹⁰

A három amerikai forradalomról szóló Brzezinski-féle mítosznak nincs semmi alapja. Az 1775–1783-as amerikai forradalommal és az 1787-es alkotmánnyal az új polgári köztársaság létrehozta a maga polgári politikai rendszerét és intézményeit, melyek alkalmasnak bizonyultak a tőkés rend fejlesztésére, a nagy bevándorlási hullám felhasználásával a gyors iparosításra,¹¹ és arra, hogy a XX. században az Egyesült Államok legyen az imperializmus legnagyobb hatalma, mintaállama. Az alapító atyák nem gondoltak és nem is gondolhattak ilyen fejlődésre. Céljuk az volt, hogy a meglehetősen divergens 13 államból egységes köztársaságot kovácsoljanak olyan módon, hogy a kongresszus két háza képviselje a helyi érdekeket és a tagállamok álláspontjait, az elnök és kormánya pedig az egységet, az erős központi kormányzatot.

Ezt sikerült is elérni. Az amerikai *elnöki rendszer* példakép lett a latin-amerikai országok, a XX. században a legtöbb afrikai állam, majd Franciaország, Portugália és Görögország számára is. Angliában, az anyaországban 1714 óta korlátozni igyekeztek a hannoveri királyok abszolút uralom-

⁸ Lásd ugyanott, 250–251. old.

⁹ Lásd ugyanott, 252–253. old.

¹⁰ Ugyanott, 260. old.

¹¹ Ezért mondta R. Aron, hogy az Egyesült Államok kedvezőbb körülmények között iparosodott, mint a Szovjetunió.

ra való törekvését. Így alakult ki az 1688-as „dicsőséges” forradalom szellemének megfelelően a parlamentáris demokrácia, ahol a koronának fokozatosan csökkent, a XIX. századra már alig maradt valami hatalma. Az Egyesült Államokban ellenkező folyamat zajlott le. A kongresszus hatalma gyengült, az elnöke viszont jelentősen megerősödött. Az Egyesült Államok első elnöke, George Washington nagyobb hatalmat kapott, mint III. György angol király, aki ellen kivívták a 13 gyarmat függetlenségét. Ez a hatalom azonban azóta még tovább nőtt. Richard Nixon szinte már ellenőrzés nélkül kormányzott. A demokrata többségű kongresszusnak alig volt súlya a republikánus kormánnyal szemben. A kormány pedig lassan háttérbe szorult a Fehér Ház mögött.

Ez az elnöki rendszer¹² biztonságot nyújtott a tőkének a szabadversenyessé váló kapitalizmus időszakában, ma pedig az állammonopolista kapitalizmus rendszeres működését biztosítja. Természetesen az amerikai elnöki rendszer is változott, fejlődött. A XIX. században, sőt még a századforduló idején is az jellemezte, hogy nem volt állandó hadserege és a hivatalnokserege is elenyésző volt az európai kontinens országaihoz képest. Ezért vélte Marx és Engels, hogy itt viszonylag békés eszközökkel győzhet majd a szocialista forradalom. Az imperializmusban gyökeresen megváltozott a helyzet. Ma az Egyesült Államok hatalmas bürokratikus apparátussal rendelkezik, a legnagyobb hadsereget mondhatja magáénak a tőkés világban, az FBI, a szövetségi nyomozóiroda és a CIA, a hírszerző szolgálat pedig szinte ellenőrizhetetlen, mérhetetlen hatalommal rendelkezik.

Más tőkésországokhoz hasonlóan az Egyesült Államokra

¹² Az Egyesült Államokban a miniszterek nem felelősek a kongresszusnak, csak az elnöknek. A kormány döntéseit az elnök egyedül hozza, a kormány nem testület, nem az európai értelemben vett minisztertanács.

a húszas években, Coolidge és Hoover elnöksége idején az volt a jellemző, hogy már imperialista ország volt, de a gazdaság irányítása a szabadversenyes kapitalizmus spontán piaci mechanizmusán keresztül történt. Ez azonban az 1929–1933-as gazdasági válságba vezetett, melyből F. D. Roosevelttel keresett kiutat New Dealjével. Roosevelttel anélkül, hogy közgazdász lett volna és ismerte volna Keynes tanait, valójában ezeket alkalmazta. A nagytőke akarva, nem akarva kénytelen volt elfogadni az állami beavatkozást. Ezzel kezdődött el az a folyamat, melynek révén az Egyesült Államok kormánya végső soron az egész monopoltőkés osztály érdekében alkalmazza az állammonopolista beavatkozást. A monopóliumok és az állam tulajdonképpen egyetlen apparátusban olvadnak össze. Ezt is biztosítja az elnöki rendszer, mely ugyan más, mint Washington, Adams és Jefferson idején volt, de egyúttal azonos is vele. Más, mert már nem a szabadversenyes, hanem az állammonopolista kapitalizmus politikai rendszere, de azonos, mert akkor is, ma is a tulajdonos osztályok hatalmát biztosítja.

Az Egyesült Államok politikai rendszerét sokan *kétpártrendszerként* jellemzik. Formálisan valóban két nagy párt működik az Egyesült Államokban: a Demokrata Párt és a Republikánus Párt. Ezt igen fontosnak tartja a polgári ideológia, mondván, hogy két vagy több párt léte a demokrácia előfeltétele, mert, ha ezek közül választhatnak, akkor a választópolgárok ténylegesen befolyásolhatják az ország politikáját. Ez azonban csak hipotézis, melyet a tények egyáltalán nem igazolnak, sőt cáfolnak.

A kétpártrendszer csak történelmi produktum, és csak 80 évvel a függetlenségi háború megindulása után beszélhetünk egyáltalán róla.

Ez a kétpártrendszer azonban nem nyújt igazi politikai alternatívát. Közismert, hogy ennek a két nagy pártnak nincs programja és szervezeti szabályzata. Csak választá-

si platformot állítanak össze négy évenként, és a két platform nem sokban különbözik egymástól.

Az európai politikai pártoktól eltérően, ezeknek a pártoknak nincs tagságuk, nincsenek alapszervezeteik, nem a tagság választja a vezetőséget, nincsenek kongresszusaik sem, csak négy évenként egyszer hívnak össze elnökjelölő konvenciót. Ennek csak egy feladata van: az elnökjelölés. Még az alelnök-jelölés sem tartozik a konvenció jogkörébe. Az alelnök-jelöltet az elnökjelölt nevezi ki. Az elnökjelölt állításában a nagytőke érdekelt. Az első politikai választási gyűlést 1800-ban tartotta az Egyesült Államokban Adams és Jefferson, de csak egyet-egyét. 1860-ban Abraham Lincoln híres választási kampánya alig került valamibe. Ma egy-egy jelölt választási kampánya 10 és 10 millió dollárba kerül. Ezt csak az teheti meg, akinek jelentős tőkéje van és élvezzi a nagytőke támogatását. Még az amerikai történelem egyik leghaladóbb elnöke, F. D. Rooseveltt is jelentős anyagi támogatást kapott választási hadjárataihoz. A demokratikus külsőségek között biztosan érvényesült és érvényesül a nagytőke politikája. Ezt az is mutatja, hogy mindkét nagy párt választási programja nyíltan-burkoltan megegyzik egyben: a tőkés tulajdon védelmében.

Ha a két nagy párt összetételét, társadalmi bázisát tekintjük, találhatunk azonosságot és különbséget is. A nagytőke megoszlik a két nagy párt támogatásában. Valamikor a Rockefeller-dinasztia a republikánusokat, a Morgan-család a demokratákat pártolta. Ez azonban nemegyszer változik. Van úgy, hogy az egyik tőkéscsoport az egyik választáson az egyik, a másikon a másik pártot támogatja aszerint, hogy mi a véleménye a párt választási platformjáról, vagy hogy a párt tervezett intézkedései megfelelnek-e üzleti érdekeinek. Van olyan helyzet is, hogy egy-egy nagytőkés dinasztia megoszlik. Nelson Rockefeller például a Republikánus Párt egyik tekintélyes vezetője, sokáig volt New York állam kormányzó-

ja, majd két évig az Egyesült Államok alelnöke; bátyja, David Rockefeller viszont most a demokratákat támogatja. Az ilyen változásokat nem is lehet kifogásolni, hiszen mindkét párt a nagytőke politikai érdekképviselője.

A két nagy amerikai polgári pártnak tehát nincs tagsága, csak szavazói. Ezek egy része regisztráltathatja, így előre elkötelezheti magát. Joguk azonban csak annyi, hogy négy évenként leszavazhatnak egyik vagy másik pártra. Tényleges befolyásuk nincs egyik párt politikájára sem. A választók mégis táplálnak bizonyos illúziókat. Ezt mutatja, hogy egyes rétegek többé-kevésbé tartósan támogatnak egy-egy pártot. Általában a Demokrata Párt képesebb széles koalíciót létrehozni. A szervezett munkások, a fekete amerikaiak, a déli fehérek és a liberális értelmiség támogatja. A republikánusok a farmerekre, a kisvárosok konzervatív kispolgáira, a tisztviselők konzervatívabb rétegeire támaszkodhatnak. Ez a választói megoszlás mindenesetre azt mutatja, hogy a két nagy polgári párt közül a Demokrata Párt a liberálisabb, és ebben Brzezinskinek kétségtelenül igaza van.

Az amerikai kétpártrendszerrel azt is figyelembe kell venni, hogy ez nemcsak a polgárság sajátos politikai mechanizmusa, manipulációs apparátus; arra is kell gondolni, hogy ennek a két nagy pártnak a monopóliuma megakadályozza egy esetleges harmadik politikai párt átütő sikerét. A választási harchoz nagy összegekre van szükség. F. D. Rooseveltt, akit egy felnőtt korban kapott súlyos betegség úgyszólván mozgásképtelenné tett, első és második választási hadjárata során ezer kilométereket utazott, hogy kis városokat is felkeressen, választási gyűléseken vegyen részt, ismeretlen választópolgárokkal kezét szoríthasson. Később a rádió is nagy szerepet játszott, különösen azóta, hogy Rooseveltt híres kandalló melletti csevegései során rádiókapcsolatot létesített választóival. Az 1960-as Kennedy–Nixon választási harc óta a tv is fontos szerepet kapott. Annak a pártnak, amely nem

rendelkezik igen komoly anyagi eszközökkel, reménytelen a helyzete.

Az Egyesült Államok Kommunista Pártja sem tudta eddig keresztültörni ezt a rendszert. Igaz, hogy amikor megalakult, mindjárt szembe kellett néznie a hírhedt vörösüldözésekkel. A harmincas években azonban megnőtt a párt tekintélye. Tag-sága meghaladta a 80 000 főt, igen nagy volt a befolyása a munkásosztály és az antifasiszta értelmiség soraiban. A háború alatt azonban a párt akkori főtitkára, Earl Browder azt állította, hogy nincs szükség külön kommunista pártra, mert az Egyesült Államok annyira fejlett, hogy kivételes történelmi helyzetet foglal el, megszűnik az osztályharc, a Szovjetunió és az Egyesült Államok közötti Hitler-ellenes szövetséget pedig úgy értelmezte, hogy ez a két rendszer konvergenciáját jelenti. Így sikerült elérnie, hogy a párt 1944-ben feloszlassa önmagát. Amikor a pártot 1945-ben újjászervezték, már kezdődött a hidegháború. 1950-ben a Smith- és McCarran-törvény által idegen hatalom ügynökségeként illegalitásba kényszerítették a pártot. Ehhez járult még a MacCarthy-féle boszorkányüldözés és a Taft-Hartley-törvény, mely kizárta a kommunistákat a szakszervezetek vezetéséből. A párt vezetői közül W. Foster elnököt és E. Dennis főtitkárt börtönbe zárták. A párt 1957-ben kizárta a Gates vezette revizionista csoportot, és helyzete fokozatosan megerősödött. A mai vezetők közül, többek között ugyancsak börtönt járt Henry Winston elnök, Gus Hall főtitkár. A pártnak az utolsó években nőtt a befolyása a munkásosztály és az értelmiség körében, a McCarran-törvényt 1965-ben törvénytelennek nyilvánították. Így a párt ma már nyíltabban léphet fel, de még csak félig legális, a súlyos elnyomás miatt a kétpártrendszer korlátait nem sikerült áttörnie.

Az Egyesült Államok politikai rendszerének azonban nem a kétpártrendszer a lényege, hanem a szinte korlátlan hatalmat nyújtó elnöki rendszer. Ez a magyarázata, hogy kimond-

va-ki nem mondva, de mintakép a többi tőkésállam számára. A burzsoáziának ma, amikor a tőkés rendszer általános válsága mélyül, erős kormányzatra van szüksége. A hagyományos parlamentáris demokrácia egyre inkább teherre válik. Igazolódik Marxnak és Engelsnek az a tétele, hogy a szabadság a burzsoázia ellen fordul.¹³ Az európai többpártrendszer egyre inkább olyan amerikai típusú kétpártrendszerre kezd átalakulni, ahol két nagy párt (köztük az egyik gyakran a szociáldemokrata párt) vagy két nagy pártszövetség váltja egymást a kormányon (ahol az egyik pártszövetség élén a szociáldemokrata párt áll). A kommunista pártokat Nyugat-Európában is diszkriminálják, gátolják a kormányba való bekerülésüket. Nyugodtan mondhatjuk tehát, hogy a burzsoázia csak addig tartja be a parlamentáris demokrácia saját maga által alkotott szabályait, ameddig az neki kedvez. Ha a munkásosztály pozíciói erősödnek – volt demokrácia, nincs demokrácia. A polgári demokrácia erózióját mutatja az a tény is, hogy több helyütt, így Olaszországban, Portugáliában, Angliában csak kisebbségi kormányt tudtak létrehozni. Több évig Dániában és Svédországban is kisebbségi kormány igazgatta az államot. Ez a parlamentáris demokrácia alapvető elvének, a többségi kormányzatnak a felrúgása.

Napjaink egyre inkább megmutatják, hogy a polgári demokráciában nem a nép, hanem a monopoltőke van hatalmon. Ezt láthatjuk az Egyesült Államokban is. A hatalmat a szűk monopoltőkés réteg gyakorolja az elnöki kormányzaton és ennek hatalmas apparátusán keresztül. Engels 1866-ban írta Marxnak a következő frappáns sorokat: „A bonapartizmus a modern burzsoázia igazi vallása. Egyre világosabbá válik előttem, hogy a burzsoáziának nincs tehetsége ahhoz, hogy közvetlenül maga uralkodjék, tehát ott, ahol egy

¹³ Lásd *Marx–Engels Művei*. 8. köt. Budapest, 1962. 143. old.; *Marx–Engels Művei*. 22. köt. Budapest, 1970. 490. old.

oligarchia nem vállalhatja magára, mint itt Angliában, hogy jó fizetés ellenében az államot és a társadalmat a burzsoázia érdekei szerint vezeti, ott a bonapartista féldiktatúra a normális forma; ez érvényesíti a burzsoázia nagy anyagi érdekeit még a burzsoázia ellen is, de az uralomból magából nem ad neki részt. Másrészt viszont ez a diktatúra maga is kénytelen akaratára ellenére adoptálni a burzsoáziának ezeket az anyagi érdekeit.”¹⁴

Ahogy a XIX. század második felében ez a bonapartista féldiktatúra volt a normális forma, úgy a XX. század második felében az amerikai típusú elnöki rendszer az. És ezt már nem is lehet a szó hagyományos értelmében vett demokráciának tekinteni. Egyre inkább igazolódznak Lenin szavai, hogy az állammonopolista kapitalizmus leplezetlen uralmi törekvést jelent a szabadságtörekvésekkel szemben, és fordulat a reakció felé.¹⁵

Az amerikai elnöki rendszer a monopolizáció elnyomó rendszere. Ezt látszik elismerni Brzezinski is, amikor azt a megállapítást kockáztatja meg, hogy a technikai fejlődés folyamán az Egyesült Államok ellenőrzött társadalom lesz.¹⁶ Itt fel kell tennünk azt a kérdést, vajon miért beszél jövő időben? Hiszen az amerikai társadalom már legalább három évtizede ellenőrzött társadalom. Olyan társadalom, melyet a monopolizációs állam apparátusa ellenőriz, elnyom, manipulál. Azt hisszük, közzismert, hogy ez ilyen módon, ilyen mértékben még sehol sem valósult meg a történelemben, amit nem lehet technikai szükségletekkel magyarázni. Alapját és

¹⁴ *Marx–Engels Művei*. 31. köt. Budapest, 1973. 203. old. – Engels és Marx Bismarck uralmát is ilyen bonapartista féldiktatúrának tartotta.

¹⁵ Lásd *Lenin Összes Művei*. 27. köt. Kossuth Könyvkiadó, 1971. 397., 399. old.

¹⁶ Lásd Z. *Brzezinski*: *Between two Ages*. 250., 253–254. old.

okát a monopoltőke gazdasági, politikai, hatalmi érdekeiben kell látnunk.

*

Brzezinski akkor írta fő művét, amikor legélesebb volt az újbaldal és a fekete amerikaiak mozgalma. A könyvből jól láthatjuk a szerző aggodalmát. Erre a két jelenségre azonban – úgy véljük – nem kell kitérnünk. Az ún. újbaldal jelentősége nagymértékben csökkent, éppen azért, mert tényleges forradalmi erő csak az igazi baldal, a munkásosztály és szövetségesei lehetnek. A fekete-mozgalmat pedig a kormány erőszakosan szétverte, és ez csak akkor számíthat sikerre, ha szövetséget köt a forradalmi baldallal. Ilyen irányú lépések történtek is az Egyesült Államok Kommunista Pártja részéről.

Foglalkoznunk kell azonban egy másik kérdéssel. Brzezinski szerint az Egyesült Államokban páratlan *közoktatási-kulturális forradalom* zajlott le, mely kivételes helyzetet biztosít Amerikának ezen a területen.

Itt arról van szó, hogy az Egyesült Államok kulturális, közoktatási téren nagyon fejlett. Ezt egy pillanatig sem óhajtjuk kétségbe vonni. Ennek megvannak az okai. A tudományos-technikai forradalomnak, a növekvő államapparátusnak, a monopóliumok igazgatásának igen sok kvalifikált szakemberre van szüksége. A régi exkluzív egyetemi oktatás kereteit ki kell bővíteni és ez meg is történt. Ehhez segítséget nyújtott az ún. agyelszívás (brain drain), az, hogy az Egyesült Államok más országokból számos tudóst „importált”, velük is erősítve tudományos-oktatási intézményeit. A felsőoktatásban már nemcsak a nagyburzsoázia gyermekei tanulnak, hanem olyan rétegekből is kikerülnek a hallgatók, akik közel állnak a nagypolgársághoz: a menedzserek, technokraták, közhivatalnokok, értelmiségiek, gyakran tisztviselők gyermekei is. Ez azonban nem változtatott az okta-

tási rendszer osztályjellegén. Az ma is a polgári világnézet talaján áll, a monopoltőke és a tőkésállam szükségleteit elégíti ki. A nagy egyetemek jó részét a nagy monopóliumok tartják fenn, oktatási és kutatási programjaikat ezek írják elő.

Brzezinski könyvét lapozva olyan látszat keletkezik, mint-ha az Egyesült Államok helyzete kivételes lenne a kultúra és a közoktatás terén. Ha a hiteles adatokat hasonlítjuk össze, ez egyáltalán nem áll. Az Egyesült Államok oktatási rendszerében a nagy mennyiségi felfutás mellett nem zajlott le minőségi változás, ugrás. Ezért a nagyarányú kulturális-közoktatási fejlődés ellenére sem lehet kulturális-közoktatási forradalomról beszélni. Ilyen csak a Szovjetunióban és a többi szocialista országban zajlott le olyan értelemben, ahogy Lenin szólt erről a forradalom utáni írásai-ban. A Szovjetunióban és a szocialista országokban tényleg kulturális forradalom, minőségi fordulat, ugrás zajlott le, megszűnt a burzsoázia művelődési monopóliuma, elkezdődött az emberek tudatának átformálása az új termelési viszonyok keretei között, a marxizmus-leninizmus alapján. A művelődési monopólium felszámolása megtörtént, a szocialista tudat kialakítása terén is vannak eredményeink.

Egészségügyi téren egyenesen az Egyesült Államok és a tőkésországok elmaradásáról beszélhetünk. A Szovjetunióban 10 000 lakosra 33,4 orvos jut, az Egyesült Államokban csak 21. Ugyancsak kedvező képet kapunk, ha néhány más szocialista és tőkésországot hasonlítunk össze. Csehszlovákiában 27, Magyarországon 25,6, az NDK-ban 23,2, az NSZK-ban 22,4, Olaszországban 18,4, Franciaországban 17,5, Nagy-Britanniában 15,7, Japánban pedig csak 15,1 orvos jut 10 000 lakosra.¹⁷

Ami a kulturális területen való egyéb összehasonlítást illeti, itt sem kell szégyenkezniünk. Brzezinski arra hivatko-

¹⁷ Lásd a Szovjetunió számokban 1976. évben. 80. old.

zik, hogy a hatvanas években több volt a rádió- és a tv-készülék az Egyesült Államokban, mint a Szovjetunióban. Ma viszont úgy alakult a helyzet, hogy rádiója gyakorlatilag mindkét országban majdnem mindenkinek van. A tv-készülékek terén is csökkent az Egyesült Államok előnye. Ahol a hatalmas szovjetországban lehet a tv-műsört venni, ott majdnem mindenkinek van vevőkészüléke.

Ami az újságokat illeti, a neves amerikai orgánumokat csak kis példányszámban adják ki. A „Washington Post” csak 440 000, a „New York Times” 680 000 példányban jelenik meg. A lakosság nagy része nivótlan helyi lapokat olvas. A Szovjetunióban a „Pravda” és az „Izvesztyija” 10–10 millió példányban jelenik meg és a többi országos lappal együtt tényleg színvonalas tájékoztatást nyújtanak.

A londoni „The Economist” kiemeli, hogy a Szovjetunió 1974-ben 10%-kal többet költött tudományos kutatásra, mint az Egyesült Államok, és – teszi hozzá az angol lap – „az oroszok egészen jól boldogulnak a nyugati technika nélkül”.¹⁸

Talán még csak azt említenénk meg, hogy az ENSZ adatai szerint a Szovjetunió áll az első helyen a könyvkiadásban. Hazánk is jól áll ezen a téren, hiszen 100 000 lakosra viszonyítva Magyarország 62, Nagy-Britannia 60, Franciaország 44, az Egyesült Államok 39, Olaszország pedig 15 könyvet ad ki.¹⁹

Az amerikai tudomány, kultúra, közoktatás és technika eredményeit nem kívánjuk lebecsülni. De a tények azt mutatják, hogy az igazi nagy kulturális átalakulás, a szó lenni értelmében vett kulturális forradalom az Elbától és a Lajtától keletre zajlott le. Ezek olyan tények, melyekről nyugati megfigyelők is nemegyszer elismeréssel szoktak megemlékezni.

¹⁸ The Economist, 1976. ápr. 14.

¹⁹ Lásd Aczél György: Egy elmaradt vita helyett. 144. old.

9. AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK GLOBÁLIS KÜLPOLITIKÁJA

Ha ebben a kötetben nem is kell részletesen foglalkoznunk az Egyesült Államok külpolitikájával, bizonyos vonatkozásban mégis érintenünk kell azt. Az Egyesült Államok globálisnak nevezett külpolitikájának ugyanis van elméleti alapja, ez pedig éppen Brzezinski posztindusztriális, illetve technetronikus társadalom elmélete. Mi a lényege ennek a globális külpolitikának, és hogyan nyújtja Brzezinski ennek elméleti alapját?

Az Egyesült Államok külpolitikája George Washington óta az *izolacionizmus* volt, az, hogy a köztársasági Amerika ne keveredjen bele az európai monarchiák dinasztikus, hódító háborúiba. Ez akkor ésszerű és haladó elképzelés volt. Az első világháború azonban rést ütött ezen az elven, hiszen Németország korlátlan tengeralattjáró háborúja sértette az amerikai érdekeket, és az Egyesült Államok sem akart kimaradni a világ újrafelosztásából. Nyilvánvaló volt, hogy az imperializmus korában nem lehetett tartani egy XVIII. század végi külpolitikai koncepciót. Az izolacionizmus azonban olyan erővel rendelkezett, hogy a kongresszus megakadályozta az Egyesült Államok belépését a Népszövetségbe.

Amikor F. D. Rooseveltt elfoglalta az elnöki funkciót, megváltozott a helyzet. A Rooseveltt-kormányt ugyanis ingerelte Hitler világuralmi törekvése, érzelmileg, politikailag Anglia

és Franciaország oldalán állt. Ehhez járult még az is, hogy Rooseveltt, réalpolitikusként, elismerte a Szovjetuniót és diplomáciai kapcsolatba lépett vele. Amikor Japán megtámadta Pearl Harbort, az Egyesült Államok belépett a háborúba, Anglia és a Szovjetunió oldalán. Rooseveltt a háború egész folyamán pozitív szerepet játszott. Amikor 1945 tavaszán, közvetlenül a végső győzelem előtt meghalt, a szovjet nép úgy érezte, hogy értékes szövetségest vesztek vele.¹

A második világháború után új helyzet állt elő. Az Egyesült Államok vált az első gazdasági hatalommá, mely egy magában adta a világ ipari termelésének 40%-át.² A vesztes országok közül Németország, Olaszország és Japán, a győztes országok közül Anglia, Franciaország úgy meggyengültek, hogy konkurensként nem jöhettek számításba. A Szovjetunió hallatlan háborús károkat szenvedett. Ehhez járult még az Egyesült Államok időleges atommonopóliuma, technikai fölénye, hatalmas hadserege és támaszpontrendszere. Ilyen helyzetben hirdették meg az Egyesült Államok *globális külpolitikáját*.

Ennek lényege – amint azt Simai Mihály helyesen emeli ki – a következő:

„a) Megakadályozni a szocializmus további előretörését a világon, visszaszorítani a szocializmus erőit.

b) Biztosítani az Egyesült Államok hegemoniáját versenytársai felett.

c) A neokolonializmus eszközeivel megteremteni vagy kiter-

¹ Lásd *A. Werth: Oroszország nagy háborúja. 1941–1945.* Kossuth Könyvkiadó–Zrínyi Katonai Kiadó, 1971. 522. old.

² 1973-ra az Egyesült Államok részesedése 29%-ra csökkent, 1980-ra pedig előreláthatólag csak 25% lesz. A Szovjetunió a hetvenes évek adatait figyelembe véve addigra megközelíti az Egyesült Államokat. – Lásd *Dr. Simai Mihály: Az Egyesült Államok a 200. évforduló előtt.* 241. old.

jeszteni az amerikai monopóliumok uralmát a volt gyarmatvilágban.”³

Ez a három pont világosan mutatja, hogy globális harcról van szó az Egyesült Államok világuralmi terveinek valóra váltásáért, és ugyanakkor a kommunista mozgalom, a szocialista közösség visszaszorításáért.

Az Egyesült Államok globális külpolitikáját tulajdonképpen Truman hirdette meg 1947-ben a görögországi amerikai beavatkozás indokolásául. Eszerint az Egyesült Államok minden kommunistaellenes kormánynak segítséget nyújt, és mindent megtesz a szocializmus visszaszorítása érdekében. Így állt elő az a fonák helyzet, hogy az Egyesült Államok, mely a második világháborúban a fasizmus ellen harcolt, ennek legyőzése után feltétel nélkül támogatott minden fasiszta kormányzatot, gondoljunk akár Francóra Spanyolországban, Salazarra és Caetanóra Portugáliában, Papadopouloszra Görögországban, Pinochetre Chilében, Stroesnerre Paraguayban, Thieure, a brazil, uruguayi, bolíviai, dél-koreai, dél-afrikai rendszerekre stb. Ugyanakkor az Egyesült Államok globálisan szembekerült háború alatti legfőbb szövetségesével, a Hitler elleni győzelem legnagyobb terhét viselő Szovjetunióval.

Ennek a globális külpolitikának eszköze volt a Dulles-féle *roll back, visszaszorítási politika*, amely azonban irreálisnak bizonyult. Ezt azonban csak a hatvanas években kezdték felismerni az Egyesült Államokban. Ekkor kezdtek áttérni arra, hogy *közvetett eszközökkel ériék el a globális külpolitika célkitűzéseit*.

J. F. Kennedy „Új határok” elnevezésű programja tulajdonképpen a Truman-doktrína megismétlése, és a globális külpolitika újra való megfogalmazása. Éppen ezért értelmetlennek és megalapozatlannak tűnik Brzezinski azon té-

³ Ugyanott, 252. old.

tele, hogy Kennedy az első igazi globális külpolitikus. Szerinte F. D. Roosevelttől XIX. századi politikus volt, aki az 1815-ös bécsi kongresszushoz hasonlóan konferenciával akarta az új nemzetközi rendszer alapjait lefektetni, Eisenhower és Truman pedig csak regionális méretekben tudtak gondolkodni.⁴ Ez annál is megalapozatlanabb, mert Kennedy külpolitikai téren nem hozott újat, csak azt folytatta, amit előtte Truman és Eisenhower csináltak.⁵ Brzezinski kijelentése csak azzal magyarázható, hogy J. F. Kennedyben látta a Demokrata Párt megújítóját.

A globális külpolitika átértékelésére, teljesen új módszerekre való áttérésre csak a hetvenes évek elején került sor, amikor az Egyesült Államokat megrázta a vietnami háború. Ez nemcsak katonai vereség volt, hanem erkölcsi-politikai csőd is. Ugyanakkor pedig azt is figyelembe kellett venni, hogy a Szovjetunió olyan katonai hatalommá vált, amelyet már nem lehetett többé negligálni, a szocialista közösség megszilárdult, és a csehszlovákiai csendes ellenforradalom, melytől a szocializmus erózióját várták, megbukott. Ezt ismerte fel Európában W. Brandt és Amerikában R. Nixon, amikor is De Gaulle nyomában az enyhülés útjára léptek. Nixon ezt 1970-es guami beszédében fogalmazta meg.

Az 1972-es és 1973-as Brezsnyev és Nixon által aláírt szovjet-amerikai megállapodások nem jelentették az ameri-

⁴ Lásd Z. Brzezinski: *Between two Ages*. 307. old.

⁵ J. F. Kennedy külpolitikáját a Kennedy-legenda két irányban is eltorzítja. Egyesek, mint Brzezinski, azt állítják, hogy ő találta fel a globális külpolitikát, mások az ő érdemének tudják be a szovjet-amerikai enyhülést. Ez utóbbi álláspont sem megalapozott. J. F. Kennedynek érdeme, hogy aláírta az atomcsend-egyezményt, de a szovjet-amerikai enyhülés akkor éppen azért hiúsult meg, mert Kennedy a globális külpolitikának megfelelően merev magatartást tanúsított a Hruscsovval való 1961-es bécsi találkozón.

kai globális külpolitika feladását, csak módosítását. A roll back helyébe a *közvetett* külpolitika lépett. Ez azonban nem új külpolitika – gondoljunk Angolára, a nyugat-európai kommunisták elleni fellépésre, vagy Chilére –, hanem olyan új eszközök komplex alkalmazását jelenti, melyek jobban megfelelnek a realitásoknak és az Egyesült Államok leszűkölt mozgásterének.

Brzezinski nagy szerepet játszott a globális külpolitika eme új koncepciójának kidolgozásában. Globális külpolitikai koncepcióját az alábbiakban lehet összefoglalni.

Abból a tényből indul ki, hogy a szocializmus véglegesen győzött a világ jelentős részén. Az Egyesült Államok, illetve a világkapitalizmus helyzetét olyan módon kell javítani, hogy ideológiailag, politikailag, gazdaságilag kell hatni a szocialista országokra, el kell távolítani őket a Szovjetuniótól és valamilyen szociáldemokrata rendszerekké kellene átalakulniuk. Ugyanakkor ahhoz is reményt fűz, hogy a technika szerepe háttérbe szorítja az ideológiát, és a technikai fejlődés követelményei miatt a szocialista országokban „technetronikus” szocializmus fog kialakulni.

Brzezinski 1965-ben írt könyvében, amikor a Johnson-kormány arccal Ázsia, főleg Vietnam felé fordult, európai akcióprogramot vázolt fel.

Ez tulajdonképpen alternatíva De Gaulle elnök „európai Európa” és „Európa az Urálig” koncepciójával szemben. De Gaulle előtt egy olyan Európa képe lebegett, melyben az Egyesült Államok nem játszik szerepet, hanem Franciaországé és a Szovjetunióé a vezető szerep, és – bár ezt nem fogalmazta meg nyíltan – a kelet-európai szocialista országok kapcsolatai lazulnak a Szovjetunióval és erősödnek Franciaországgal.

Brzezinski ezzel szemben az Egyesült Államok vezetésével akarja Európát úgy átrendezni, hogy gyengüljenek a Szovjetunió, és erősödjenek a kapitalizmus pozíciói.

Belátta, hogy katonai úton nem lehet változtatni a status quón. Ajánlotta az amerikai–szovjet enyhülést, mert úgy látta, hogy ez új perspektívákat nyit. Síkraszállt Németország azonnali vagy a közel jövőben történő egyesítése, értsd az NDK bekebelezése mellett. Javítani kívánta a nyugatnémet–lengyel, a nyugatnémet–csehszlovák és a nyugatnémet–szovjet viszonyt. Javasolta az Odera–Neisse-határ elismerését. Lazítani akarta a kelet-európai szocialista országok viszonyát a Szovjetunióval. Bár európai problémákkal foglalkozik ebben a kötetben, mégis itt veti fel, hogy az amerikai kormány használja ki a kínai vezetőség szembefordulását a szocialista közösséggel.

1970-ben világméretekben igyekszik megfogalmazni az Egyesült Államok globális külpolitikáját. Kiindulópontja az, hogy az Egyesült Államoknak, mint azt J. F. Kennedy megfogalmazta, gazdasági és technikai fejlettségénél fogva elkötelezettsége van az egész világon. Brzezinski szerint a Truman-féle antikommunizmus elavult, és ahelyett létre kell hozni az Egyesült Államok, Nyugat-Európa és Japán közösségét.⁶ Ez az ún. trilateralizmus. Ehhez a hármas csoportosuláshoz csatlakozhatna később a Szovjetunió és a szocialista közösség.⁷

Ezeknek az ajánlásoknak a mélyén az rejlik, hogy az amerikai befolyást meg kell erősíteni Nyugat-Európa és Japán felett, majd a Szovjetunióhoz való közeledést arra kell felhasználni, hogy lazuljanak a kapcsolatok a Szovjetunió és a többi szocialista ország között. Itt tehát a globális külpolitika céljai nem változtak, csak békésebb, rejtettebb, finomabb, közvetettebb eszközöket használnak a cél elérésére. Erre kényszerülnek a nemzetközi erőviszonyok megváltozá-

⁶ Lásd Z. Brzezinski: *Between two Ages*. 293–297. old. – Ugyancz J. Carter és D. Rockefeller nézete is.

⁷ Lásd ugyanott, 301–303. old.

sa miatt. A globális külpolitika eszközei tehát nem a technika és tudományos fejlődés miatt, hanem a szocializmus növekvő erői miatt változnak. A tényekkel az Egyesült Államokban is számolni kell.

1976 nyarán Brzezinski átfogó elemzést ad az amerikai külpolitika problémáiról szóló cikkében.⁸

A cikknek az adott időszerűséget, hogy ekkor volt az Egyesült Államok születésének 200. évfordulója, és ez az időpont az amerikai globális külpolitika válságával párosult. Brzezinski ebben a cikkében elemzi ezt a válságot, egyben bírálja a Nixon–Ford–Kissinger-féle külpolitikát. Ez a bírálat természetesen nem a globális külpolitika elvetését jelenti, hanem annak jobb alkalmazását követeli.

A cikk szerint Amerika példátlanul elszigetelődött politikailag és ideológiailag egyaránt.

Az Egyesült Államok az 1775–1783-as függetlenségi háborúból született és a *szabadság* eszméjére építették az ország politikai és gazdasági rendjét. Elismeri ugyan, hogy ez a szabadság erősen korlátozott volt, hiszen a rabszolgotartó déli urak és az északi kereskedők uralkodtak, a választójog pedig erősen korlátozott volt. Az amerikai értékeket, a szabadságot a következő tényezőkben látja: individualizmus, szabad vállalkozás, munkaerőcseré (itt a szó franklini értelmében vett munkaerőcseréről van szó, illetve a Max Weber-féle protestáns etikáról), valamint a munka hatékonyságáról.

Úgy találja, hogy ezeket az elveket mind többen vitatják az Egyesült Államokban és külföldön. Az *egyenlőség* eszméjének ma nagyobb a vonzereje, mint a szabadságnak, véli, és sok ember számára vonzóbb Kuba vagy Kína, mint az

⁸ Z. Brzezinski: America in a hostile World. Foreign Policy, 1976 Summer.

Egyesült Államok.⁹ Úgy véli, hogy az egyenlőséggel együtt jár a nagyobb anyagi jólétre való törekvés, a nagyobb állami beavatkozás. Az Egyesült Államokat tekinti a kapitalizmus és a liberális demokrácia mintaképének. Úgy látja, hogy amint Sztálin idejében sokáig a Szovjetunió volt az egyetlen szocialista ország, úgy lehetséges, hogy az Egyesült Államok lesz az egyetlen tőkésország. Ez az Egyesült Államok elszigetelődésének sajátos kifejeződése. Brzezinski ebben a cikkben például azt mondja, hogy az Egyesült Államok szomszédai: Kanada és Mexikó már nem tekinthetők hagyományosan tőkésországoknak az államnak a gazdasági életbe történő beavatkozása miatt. De Franciaországot sem tekinti annak, hiszen itt állami tervezés van, bár elismeri, hogy ez nem olyan általános jellegű és eredményes, mint a Szovjetunióban és a szocialista országokban.

Amikor elismeri, hogy az Egyesült Államok ma már nem mintakép, akkor a multinacionális vállalatokat is hibáztatja, mert a külföldi közvélemény szerint ezek az amerikai imperializmus eszközei. Főleg azonban a Kissinger-féle külpolitikát és a republikánus kormányzatot tartja hibásnak, mert nem ismerte fel a realitásokat, és hagyományos hatalmi egyensúlyi politikát folytatott.

Veszélyesnek tartja azt, hogy a következő időszakban az Egyesült Államok jobban fog függeni a külföldi nyersanyag-behozataztól, mint eddig.

Ugyanakkor azt is állítja, hogy az Egyesült Államok kitorphetne az elszigetelődésből, mert a világ szociális laboratóriuma (ez Brzezinski kedvelt kifejezése), igen nagyok a gazdasági és technikai eredményei, a technetronikus átalakulás élén áll, és igen jó a közoktatási rendszere.

⁹ Nem mulasztja el megjegyezni, hogy véleménye szerint a Szovjetunió nem vonzó. Csak éppen azt felejt el megmagyarázni, hogy akkor miért választották tíz- és tízmilliók Október útját.

Elismeri a hetvenes évek közepén fennálló nagy bizalmi válságot az Egyesült Államokban, melyet a vietnami vere-ségre és a Watergate-botrányra vezet vissza. Úgy látja, hogy ez a válság változást hozott az amerikai elitben. Megszűnt az eliten belül a fehér–angolszász–protestáns réteg kizá-rólagossága.

Nem akarja elvetni a globális külpolitikát, csupán úgy akarja azt megváltoztatni, hogy új prioritások megvalósítá-sát tűzi ki célul. Első a trilateralizmus, a második az Észak–Dél párbeszéd, és csak aztán következik a kelet–nyugati dialógus; azaz az Egyesült Államok és a Szovjetunió közötti enyhülés a harmadik helyre szorul.

*

Önkéntelenül is felvetődhet a kérdés, hogyan ültette át Brzezinski elméleti nézeteit a gyakorlatba a Carter–Vance–Brzezinski-kormány. Amikor ezeket a sorokat írjuk, ez az új kormány már csaknem fél éve működik. Ennyi idő nem elegendő ahhoz, hogy végleges ítéletet mondjunk, de bizo-nyos alapvető vonások már kirajzolódtak.

Carter a választási hadjáratban felelevenítette az amerikai politika populista-liberális hagyományait. Ennek megfelelően külpolitikai nyilatkozatai is biztatóak voltak. Kifejezetten ál-lást foglalt az enyhülési politika mellett. Az új kormány azonban nem tartotta be választási ígéreteit. Ez a külpoli-tikában úgy mutatkozott meg, hogy engedett a hidegháborús körök, elsősorban a katonai-ipari komplexum nyomásának, és szinte befagyasztotta az enyhülést. Ezzel tulajdonképpen átvette a választásokon vereséget szenvedett Ford volt el-nök vonalát, aki a választás előtti egy esztendőben egysze-rűen levette a napirendről az enyhülést, sőt kijelentette, hogy többet nem fogja használni az enyhülés szót sem. Ford, és úgy látszik, most Carter is, a konzervatív körök nyomásá-

nak engedett, és „jobbra” igyekeztek előzni egymást. Ez azonban rossz politikának bizonyul, hiszen a közvélemény-kutatások is azt mutatják, hogy az amerikai választók nagy része helyesli az enyhülést.

Ha részleteiben vizsgáljuk Carterék külpolitikáját, azt kell látnunk, hogy ez folytatása a hagyományos amerikai globális külpolitikának, erősen épül a Brzezinski által kidolgozott elméleti tételekre.

Carter elnök a hét leggazdagabb tőkés hatalom londoni értekezletén, valamint a NATO tanácsülésén fellépett az Egyesült Államok, Nyugat-Európa és Japán egysége érdekében. Nagyon is egyértelműen juttatta kifejezésre, hogy ennek az egységnek az Egyesült Államok vezetésével kell megvalósulnia.

Második cél az Észak–Dél kapcsolat megjavítása. Ezen a téren eddig nem sikerült eredményt elérni. Kudarccal zárult a 8 fejlett tőkésország, és 19 fejlődő ország konferenciája is. Ha volt eredmény, úgy ez csakis az, hogy a 19 fejlődő ország egységes maradt. Nem engedték az értekezletet az olaj és általában az energiahordozók árára leszűkíteni, hiszen a fejlődő országok problémája éppen abból adódik, hogy nyersanyagokból eredő jövedelmük csökken, mert az általuk a fejlett tőkésországból importált iparcikkek a nyugati infláció miatt gyors ütemben drágulnak, és így a kereskedelmi árárányok a fejlődő országok kárára romlanak.

Az amerikai külpolitika tagadhatatlanul többet foglalkozik Afrikával, mint azelőtt. Ennek az a magyarázata, hogy erősíteni akarják pozícióikat. Ezért támogatják Dél-Afrikát és a nyugatbarát rendszereket, például Mobutu zairei rendszerét. Ugyanakkor fellépnek azok ellen az országok ellen (Angola, Mozambik, Etiópia stb.), amelyek a szocialista orientációt választották.

A fontos külpolitikai kérdések közül csak a harmadik

helyet foglalja el a Szovjetunióval való viszony. Ez már azért is különös, hiszen a két legnagyobb hatalom viszonyának logikusan prioritást kellene élveznie, gazdasági, politikai és katonai súlyuk egyaránt ezt kívánja.

Az új kormány működésének első fél éve alatt a szovjet-amerikai kapcsolatok nem alakultak kielégítően. A Carter-Vance-Brzezinski-kormányzat egyaránt átvette Ford vonalát, melyet ő Reagantól kölcsönzött, azaz meglehetősen érdektelennek mutatkozott a szovjet-amerikai enyhülésben. Ez legpregnansabban akkor mutatkozott meg, amikor Vance egészen új javaslatokkal érkezett 1977 márciusában Moszkvába a SALT-tárgyalások folytatására. Egyszerűen visszaléptek egy nagy lépést az 1974-es vlagyivosztoki megállapodástól és egyoldalú előnyökre törekedtek. Ugyanez jellemző az amerikai magatartásra a bécsi közép-európai fegyverzet-csökkentési tárgyalásokon.

Meg kell jegyeznünk, hogy fél évvel később az Egyesült Államok már engedményeket volt kénytelen tenni a SALT-tárgyalásokon.

Az új amerikai vonalat, mely semmi esetre sem tekinthető rögtönzésnek, jól jellemzi az a váratlan és zajos kampány, melyet Carter elnök az emberi jogok kérdésében indított. Ennek a támadásnak az a lényege, hogy szerinte a Szovjetunióban és a szocialista országokban megsértik az emberi jogokat. Erre a kampányra nem kívánunk kitérni, hiszen az eddigiekben, például az egyenlőségről és a szabadságról szóló fejezetben is, szoltunk arról, hogy a szocializmus az egyenlőségnek és szabadságnak, egyszóval az emberi jogoknak sokkal magasabb szintjét valósítja meg, mint arra a kapitalizmus bármikor is képes lesz. Ez az emberi jogok körül folyó kampány visszaüt a Carter-kormányra, hiszen világos, hogy az Egyesült Államok nem léphet fel az emberi jogok bajnokaként, amikor ezeket állandóan megsértik mind az Egyesült Államokban, mind pedig azokban

az országokban, melyek az Egyesült Államok támogatását élvezik. Úgy véljük, azt sem kell bizonygatnunk, hogy az ilyen kampányok nem javíthatják az Egyesült Államok viszonyát a Szovjetunióval és a többi szocialista országgal, nem szolgálhatják az enyhülést.

Az Egyesült Államok külpolitikájára jellemző, amit Brzezinski az „US News and World Report” című hetilapnak adott interjúban mondott. Szerinte a Szovjetuniónak együtt *kell* működnie az Egyesült Államokkal, mert különben elveszíti annak a lehetőségét, hogy beleszóljon a világpolitikába. Egy másik kérdésre adott válaszában pedig nyíltan elismerte, hogy az Egyesült Államok közelíteni akarja magához a szocialista országokat, és el akarja őket távolítani a Szovjetuniótól.¹⁰

Ezek a kijelentések is világossá teszik, hogy itt az amerikai globális külpolitika újszerű megfogalmazásáról és az enyhülés befagyasztásáról van szó.

A külpolitikai célok világosak. A Carter–Vance–Brzezinski-kormány létre akarja hozni a tőkés világ egységét az Egyesült Államok vezetésével az amerikai érdekeknek megfelelően, erősíteni akarja helyzetét az ún. „harmadik világ”-ban, elsősorban Afrikában, vissza akarja szorítani a Szovjetuniót és a szocialista országokat, lazítani akarja kapcsolatukat, és belügyeikbe beavatkozva változtatni akar társadalmi rendjükön.

Ezek a külpolitikai célok nagyon emlékeztetnek az utolsó harminc év amerikai globális külpolitikájára Trumantól Eisenhoweren és Dullesen keresztül egészen Kennedyig. A globális amerikai külpolitika azonban eleve kudarcra volt kárhoztatva. Sem Trumannak, sem utódainak nem sikerült megvalósítaniuk az amerikai világuralmat. Ehhez a merész célhoz nem voltak meg az eszközök. Nem vették számításba,

¹⁰ Lásd US News and World Report, 1977. máj. 30.

nem látták előre, hogy a Truman-elv kihirdetésének évében megszűnik az amerikai atommonopólium, hogy a Szovjetunióban nagyon gyors ütemben állítják helyre a háborús károkat, hogy a szocializmus számos kelet-európai, több ázsiai országban, sőt Kubában is végleges győzelmet arat, hogy a szocialista közösség gazdaságilag és technikailag is gyorsan fog fejlődni, és nagyon rövid idő alatt szétesik a gyarmati rendszer.

Mint Leonyid Brezsnyev Moszkvában, a 75 kommunista és munkáspárt 1969-es tanácskozásán, mondta: „Az imperializmus belső folyamataira és politikájára mindinkább kihat a szocializmus erejének növekedése, a gyarmati rendszer megszűnése, a munkásmozgalom nyomása. A jelenkori imperializmus kénytelen alkalmazkodni az új feltételekhez, a két rendszer harcának feltételeihez.”¹¹

¹¹ A kommunista és munkáspártok nemzetközi tanácskozása. (Moszkva, 1969.) 117. old. – A globális amerikai külpolitika részletes ismertetését és bírálatát lásd *Dr. Simai Mihály: Az Egyesült Államok a 200. évforduló előtt.* 238–356. old.

10. BRZEZINSKI A SZOCIALIZMUS POLITIKAI RENDSZERÉRŐL

Nincs könnyű helyzetben Brzezinski, amikor a Szovjetuniót és általában a szocialista országokat akarja jellemezni. Nem ismerheti el a valóságot, azt, hogy a szocializmus a kapitalizmusnál magasabb rendű társadalmi-gazdasági alakulat, amely létrehozta a gazdasági alapnak megfelelő politikai rendszert. Ezzel ugyanis elismerné azt a tényt, hogy a kapitalizmus történelmi kategória, mely már túlélte önmagát, és politikai rendszerével együtt bukásra van ítélve. Nem fogadhatja el ezt, hiszen ezzel saját rendszeréről állítaná ki a halotti bizonyítványt, egyben bevallaná saját tevékenységük reménytelenségét, azt, hogy védeni akarják a védhetlent. A szociáldemokrata ideológusok számára is kényelmetlen annak elismerése, hogy a munkásosztály leghaladóbb, forradalmi része elveti az osztályegyüttműködés szociáldemokrata útját, és célja nemcsak a kapitalizmus megdöntése, hanem a forradalmi folyamat során az új, szocialista rend felépítése is. Ha ezt belátnák, úgy a szociáldemokrata ideológusok is saját bukásukat ismernék el, már nem lenne rájuk szükség mint a kapitalizmusba integrálódott politikusokra. Ezért K. Kautsky már 1918-ban arra az útra lépett, hogy az Októberi Forradalmat véletlennek, puccsnak minősítse, a szocializmus politikai rendszerét pedig diktatúraként rágalmazza. Tulajdonképpen ezt a vonalat folytatta a harmincas években a szociológusokat tömörítő

frankfurti iskola is, amikor a fasizmus bírálataival együtt frontot nyitott a legkövetkezetesebb antifasiszta erő, a Szovjetunió és a kommunizmus ellen, és ennek politikai rendszerét a fasizmushoz hasonlóan *totalitarizmus*ként igyekezett jellemezni. Azt hisszük, nem kell külön bizonyítani ennek tudománytalan, ellenséges és reakciós jellegét. Ezt a vonalat folytatta a második világháború után az Egyesült Államokban a frankfurti iskola oda emigrált két tagja: Hannah Arendt és Herbert Marcuse. Churchill, a „totalitarista kommunizmus”-ról szólt 1946-ban fultoni beszédében, és ennek veszélyével indokolta 1947-ben Truman is doktrínáját. Így a *totalitarizmus vádja a szocializmussal szemben a hivatalos állami ideológia alkotóelemévé vált*. Ezt igyekeztek tudományosan megalapozni Franciaországban R. Aron, az Egyesült Államokban C. J. Friedrich, Z. Brzezinski és S. Huntington.

A totalitarizmus-koncepció lényege az, hogy elválasztják az alapot és a politikai felépítményt, és az utóbbit elszigetelten, elkülönítve vizsgálják. Találón írja erről J. Wiatr: „Elvágják a politikai rendszer és a társadalmi-gazdasági rendszer közötti kapcsolatot. Határozottan elhallgatják azt a tényt, hogy a szovjet rendszer erejét, valamint a többi szocialista rendszer erejét is mindenekelőtt az határozza meg, hogy szocialista termelési viszonyokon és az ebből kisarjadt új típusú társadalmi viszonyokon alapozik.”¹ Ennek a teljesen téves és megengedhetetlen módszernek az az oka, hogy így lehet „rejteni” a szocializmus és a kapitalizmus osztályjellegét, és azt, hogy az ipar fejlődésével erősödik a munkásosztály, a kommunista párt, a szocialista rendszer. Szerepet játszik az is, amire már utaltunk, hogy míg a tőkés kizsákmányolás gazdasági rend-

¹ J. Wiatr: Az antikommunista „szovjetológia” szociológiai elméletei az USA-ban. Magyar Filozófiai Szemle, 1971. 4–5. szám. 452. old.

szere ideológiailag védhetetlen, addig a liberális demokráciának nevezett polgári demokratikus politikai rendszer – úgy vélik – sikerrel népszerűsíthető. Ennek érdekében választják szét megengedhetetlenül a demokráciát és a diktatúrát, elhallgatva a polgári rendszerek diktatórikus és a szocialista rendszerek demokratikus oldalát. Így alakul ki a diktatúra–demokrácia elvont ellentéte. Ez önmagában is helytelen, hiszen minden állam uralom, tehát diktatúra, valamely osztály uralma, diktatúrája. Viszont nem minden rendszer demokratikus. A prekapitalista alakulatokban általában kivétel volt a demokrácia (mint például az athéni demokrácia Kleiszthenésztől Periklészig vagy a római köztársaság). Persze e polgári demokráciák demokratizmusa is korlátozott, hiszen a hatalom a kisebbség kezében van, és a nagy többség elnyomott, kizsákmányolt. A demokrácia a polgári rendnek egyáltalán nem elidegeníthetetlen attribútuma, hiszen Angliában és Franciaországban hosszú időn keresztül olyan vagyoni cenzus volt, amely csak a lakosság 1–2%-ának biztosított szavazati jogot, így ezek a rendszerek inkább voltak oligarchikusak, mint demokratikusak. A választójogot csak a XIX. században tették általánossá. A kapitalizmus terméke a fasizmus is, amelynél szörnyűbb zsarnokságot keveset ismert a történelem. Mint az előbbieken fejtegettük, az amerikai típusú elnöki rendszer demokratikus volta is vitatható. Ugyanakkor a szocializmus a demokráciának minden korábbinál magasabb fokát teremtette meg. *A szocialista demokrácia minden állampolgárra korlátozás nélkül kiterjed, s ténylegesen biztosítja a közügyekben való részvételt.*

A demokrácia–diktatúra hamis alternatíváját a negyvenes évek második felétől úgy „fejlesztik tovább”, hogy a tőkés politikai rendszert pluralista-alkotmányos rendszernek nevezik, a szocializmust totalitarizmusnak. Az előbbi vonzónak tüntetik fel, az utóbbitól pedig már nevével is igye-

keznek elriasztani az embereket. A polgári pluralizmusra itt most nem kívánunk kitérni, hiszen azt nem indokolja a Brzezinskivel folytatott vita. Annyit mindenesetre szeretnénk megjegyezni (ez az előbbi fejezetből is világos lehet), hogy az amerikai elnöki rendszer, a kétpártrendszer nem nyújt igazi alternatívát a szavazópolgároknak, így vitatható, hogy egyáltalán pluralizmusnak lehet-e nevezni.

A totalitarizmusról, ha ezt egyáltalán tudományos terminusnak lehet tekinteni, a fasizmus esetében lehet beszélni. A fasizmus bevallott célja volt, hogy uralmát az emberi tevékenység minden területére kiterjessze, még a magánélet szférájára is. Államukat, rendszerüket nyíltan totálisnak nevezték. Amikor a fasizmus Európa-szerte megsemmisítette a szabadság minden maradványát, elfoglalta országok sorát, a fasizmus elleni gyűlölet mérhetetlenné vált. Az antifasiszta mozgalomban találkoztak egymással a legkülönbözőbb emberek, kommunisták, szocialisták, szociáldemokraták, katolikusok, liberálisok stb. Az antikommunista polgári ideológusok úgy gondolták, ha a szocializmust, a kommunista mozgalmat is totalitáriusnak nevezik el, akkor ezzel nagy néptömegeket tudnak szembefordítani vele. Tulajdonképpen ez a magyarázata a totalitarizmussal való vádaskodásnak.

Brzezinski is totalitarizmusként jellemzi a szocializmus politikai rendszerét.

C. J. Friedrichhel közösen írt könyvében 1956-ban úgy írja le a „totalitarizmus”-t mint történelmileg teljesen új politikai rendszert, melyet az új technikai feltételek és a tömegdemokrácia különböztetnek meg a régi politikai rendszerektől.²

Hat évvel később Brzezinski egyedül írt könyvében már

² Lásd *C. J. Friedrich–Z. Brzezinski: Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. Cambridge, Massachusetts, 1956. 13. old.

módosítja az általa totalitarizmusnak minősített szocializmus politikai rendszerének ismérveit. Ekkor már arról beszél, hogy egy centralizált elit az ideológiájából adódó premisszáknak megfelelően ennek az ideológiának a segítségével magával ragadja a tömegeket, és totális társadalmi forradalmat valósít meg.³

Az állítólagos szocialista elit szerepét a továbbiakban is kiemeli, mondván, hogy a politikai döntéseket egy elit hozza. Hangsúlyozza, hogy az ideológusok és technokraták között egység áll fenn, szemmel láthatólag ezt a két csoportot tartja az ún. elit legfontosabb alkotóelemeinek.⁴

Később azt írja, hogy „legfontosabbnak tűnik a párt, az ideológia, az erőszak szerepe”.⁵

Ezután szembeállítja egymással az ideológiát és a kiélezett erőszakot. „Az ideológia fontos szerepe – írja –, hogy a párt hatalmát tekintéllyé változtassa át, és a terrort a párt hatalmával helyettesítse. Ez a legnagyobb változás Sztálin óta.”⁶

Egy oldallal később így folytatja ezt a gondolatot: „Sztálin utódai örömmel látták, hogy a rendszer működik, jól vagy jobban működik terror nélkül... A terror ma nem domináló eleme a rendszernek”.⁷

Már ezek az idézetek is mutatják, hogy Brzezinski feloldhatatlan ellentmondásokba bonyolódik:

1. Tömegdemokráciáról beszél, később ezt egyszerűen elfelejtí és az állítólagos elit jelentőségét emeli ki.

2. Az erőszak az ideológiával együtt szerepel fő tényező-

³ Lásd Z. *Brzezinski*: *Ideology and Power in Soviet Politics*. New York, 1962. 19–20. old.

⁴ Lásd ugyanott, 62–63., 77–78. old.

⁵ Ugyanott, 71. old.

⁶ Ugyanott, 80. old.

⁷ Ugyanott, 81. old.

ként, később az erőszakot elejti, és azt állítja, hogy ezt az ideológia pótolja.

Ezek a verbálisan is kimutatható formális logikai ellentmondások is arra utalnak, hogy a totalitarizmus kiagyalt terminus, melynek az a célja, hogy lejárássa a szocializmust, éppen azért, mert a szocializmusnak egyre nagyobb súlya van, hat a nyugati munkásokra és értelmiségiekre, vonzó a fejlődő országok számára.

C. J. Friedrich, a totalitarizmus koncepciójának egyik kidolgozója már a hatvanas évek végén belátta, hogy a totalitarizmus koncepció tarthatatlan. Ezért azt javasolja, hogy hagyjanak fel a totalitarizmus ideáltípusának kutatásával, és elégedjenek meg annak kimutatásával, hogy vannak totalitárius tendenciák. Ezek pedig – véleménye szerint – kimutathatók az elnöki rendszerű Egyesült Államokban, Franciaországban, sőt a Német Szövetségi Köztársaságban, ahol a kancellár két választás között korlátlan hatalommal rendelkezik.⁸

Hasonló gondolatokat fejt ki M. Duverger francia polgári politológus is, aki szerint ezenkívül még Svédországban, Ausztriában és Nagy-Britanniában is találhatók totalitárius tendenciák, mert a kormány feje gyakorlatilag nem vonható felelősségre, nem mozdítható el, és így korlátlan hatalmat gyakorol két választás között.⁹

A totalitarizmus-koncepció tényleg tarthatatlan. Nem lehet szocialista elitről beszélni, mint azt már korábban kifejtettük, a szocializmus nem elnyomó, hanem népi rendszer, és a szocializmusnak nem tartozik lényegéhez az erőszak, az elnyomás, hanem – mint már Lenin is hangsú-

⁸ Lásd C. J. Friedrich: *Totalitarism: recent trends. Problem of Communism*, 1968. 3. szám. 43. old.

⁹ Lásd Magyar Nemzet, 1974. dec. 25.

lyozta¹⁰ – éppen az építő, szervező, nevelő tevékenység a fő jellemzője. Tulajdonképpen egy tényező maradna, nevezetesen, az, hogy a szocializmus politikai rendszere hatékony. Ezt Brzezinski is kénytelen elismerni, amikor az alábbiakat írja: „semmi kétség nem férhet ahhoz, hogy a Szovjetunió a következő években sok figyelemre méltó tudományos eredményt fog elérni, különösen az űrkutatás nemzetközi presztízst biztosító területén, valamint a honvédelemmel összefüggő tudományos kutatásokban. Katonai technikája továbbra is vetekedni fog az amerikaival, s bizonyos területeken kétségtelenül túl is szárnyalja majd. Mindez a gazdasági erőforrások és tudományos tehetségek összpontosításával járó rohamprogramok eredménye lesz. A szovjet szervezeti struktúra kétségtelenül alkalmas ilyen programok végrehajtására.”¹¹

A totalitarizmus vádját mindazonáltal nem szabad lebecsülni. Ma is nap nap után találkozunk ezzel a polgári sajtó hasábjain, a rádió, a tv adásaiban, kormányhatározatok megindokolásában.

Bár a totalitarizmussal való vádaskodás tarthatatlan, mégis vannak olyan rétegek, melyekre hat. Ezek között vannak kisiparosok, kiskereskedők, egyéni parasztok, akik egyrészt attól tartanak, hogy tönkremennek a tőkés versenyben, másrészt félnek a szocialista átalakulástól is, attól, hogy a forradalom után fel kell adni kisegzisztenciájukat, mely számukra életük értelme. Az értelmiség egy része gyűlöli a tőkét, melynek ki van szolgáltatva, de ugyanakkor attól is fél, hogy a szocialista állam korlátozni fogja szabadságát. A tisztviselők egy része szorong attól, hogy a kapitalizmusban fenyegeti a létbizonytalanság, s ugyanak-

¹⁰ Lásd például *Lenin Összes Művei*. 38. köt. Kossuth Könyvkiadó, 1973. 374. old.

¹¹ *Z. Brzezinski: Between two Ages*. 158–159. old.

kor azt is nehezen emésztí meg, hogy fizetése ma már általában kevesebb, mint a szakmunkásoké. Ugyanakkor tart a szocializmustól, úgy érzi, hogy ott munkájukat nem fogják eléggé megbecsülni. Ezeknek a rétegeknek egy része ilyen válságtudatban szenved, más részük, haladó értelmiségiek, alkalmazottak, önálló kisegyzisztenciák felismerik, hogy csak a munkásosztály oldalán boldogulhatnak, és csak a szocializmus hozza meg számukra a felszabadulást. Akik az előbb említett „válságtudat”-ban szenvednek, áldozatul eshetnek a totalitarizmussal való ijesztgetésnek; más részük, akik világosabban látnak, közel kerülhetnek a marxizmus-leninizmushoz, sőt marxistákká válhatnak és válnak is.

A totalitarizmus szétfoszló vádjával kapcsolatosan még egy kérdést kell megvizsgálnunk. A hatékonyságnak nyilván feltétele az *erős kormányzat*.

A szocializmus kormányzati rendszere tényleg erős. Előszörban azért erős, mert népi jellegű, a munkásosztály, a nép hatalmát testesíti meg, s a munkásosztály az ipar fejlődésével erősödik, befolyása, hatása a többi dolgozó rétegre is növekedik.

Természetesen a kapitalizmusban is igyekeznek – éppen a hatékonyság és a politikai stabilitás miatt – a kormányzatot erősíteni. Az ilyen irányú törekvések nem eredménytelenek az Egyesült Államokban, Franciaországban, a Német Szövetségi Köztársaságban. Ugyanakkor más országokban nem sikerül ezt elérni, és a kormányzat ingatagsága krónikussá válik, például Olaszországban, Belgiumban, Hollandiában vagy Dániában.

Az, hogy a szocialista országokban erős a kormány, nem kárhoztatható, sőt éppen a rendszer előnyei közé sorolható. Ezzel kapcsolatban egy másik kérdést szoktak felvetni: a hatalom koncentrációját. Nagy hatalom összpontosul-e egyetlen ember kezében?

Ennek a kérdésnek a vizsgálata azért fontos, mert a nyugati propaganda azt állítja, hogy a szocializmusban egy ember kezében igen sok hatalom, nagy hatáskör összpontosul, melyet korlátlanul, ellenőrzés nélkül használhat fel. Ez a vád azonban nem igazolható. A Szovjetunióban az államfő, a Legfelső Tanács elnökségének elnöke felelős a Legfelső Tanács elnökségének, a Legfelső Tanácsnak és a pártnak. A kormányfő felelős a Minisztertanácsnak és a pártnak. A párt főtitkára felelős a Politikai Bizottságnak és a Központi Bizottságnak. A Szovjetunióban az államfőnek és kormányfőnek együttesen sincs olyan nagy hatalmuk, mint az Egyesült Államok elnökének egyedül, aki nemcsak az állam, hanem a kormány feje is, a hadsereg főparancsnoka, rendelkezik az FBI és a CIA felett, nem tartozik felelősséggel sem a kormánynak, sem a kongresszusnak, sem saját pártjának. Ha a hatalom nincs is ennyire koncentrálni, de hasonló módon rendkívül nagy hatalommal rendelkezik a francia és a portugál elnök, a latin-amerikai és afrikai országok elnökei. Az említett országok elnökei, ez a lényege az elnöki rendszernek, nem tartoznak senkinek sem felelősséggel. Igaza van C. J. Friderichnek és M. Duvergernek, amikor ezekben az országokban totalitárius tendenciákról beszélnek. Ezen azt kell érteni, hogy az elnöki rendszerű polgári köztársaságokban, sőt gyakran olyan országokban is, ahol látszatra fennmarad a hagyományos parlamentáris demokrácia (például Svédország, Anglia, NSZK, Ausztria), egy embernek mérhetetlen hatalom összpontosul a kezében, és senkinek nem tartozik számadással. Találónan nevezi R. Aron az ötödik francia köztársaságot harmadik császárságnak.¹²

Tekintve, hogy a totalitarizmus mint a polgári társadalomfilozófia és politológia kategóriája tarthatatlanná vált,

¹² Lásd R. Aron: *Démocratie et totalitarisme*. Párizs, 1965. 13. old.

1970-ben már Brzezinski sem használja. Ekkor a szocializmust, s annak politikai rendszerét sztálinizmusnak nevezi.

A Brzezinski-féle *sztálinizmus*-koncepció – komolytalansága miatt – nem érdemel részletes elemzést.

Brzezinski ugyanis azt állítja, hogy 1917-ben csak hatalomátvétel történt, az igazi forradalom azonban csak 1930–1940 között ment végbe Sztálin vezetésével, amikor átalakították a társadalmat, iparosítottak és megtörtént a mezőgazdaság szocialista átszervezése.¹³ A „sztálinizmus”-t szükségszerűnek minősíti, és terrorisztikus uralkomként jellemzi.

Két dolgot kell leszögeznünk. Az egyik, hogy Brzezinski a vulgáris antikommunista propaganda szintjén akarja a szocializmus politikai rendszerét rágalmazni, azért szedi elő a sutból a sztálinizmus témáját. Amikor az SZKP XX. kongresszusán foglalkoztak Sztálin személyi kultuszával, a szovjetológusok egész hada „rákapcsolt”, és a személyi kultusz mérhetetlen felnagyításával és azzal az állítással, hogy az szükségszerű, igyekeztek a szocializmust diszkreditálni. 1968-ban újra felelevenítették ezt a rágalmat. Azt állították ugyanis, hogy Dubcek az igazi szocializmus képviselője, és az a szocializmus, amit a szocialista országokban felépítettek, sztálinizmus lenne.

A másik, amit meg kell említeni, hogy Brzezinski különböző dolgokat kever össze: először az 1917 októberében lezajlott politikai forradalmat, mely a szovjet munkásosztály kezébe adta a hatalmat, és nem sokkal utána társadalmi tulajdonba vette a gyárakat, a bankokat, a kereskedelmi és közlekedési vállalatokat, másodszor a szocialista iparosítást, harmadszor pedig a mezőgazdaság szocialista átszervezését. Októbertől elvitatni a forradalom rangját, enyhén szólva komolytalan dolog, és történelmileg lo-

¹³ Lásd Z. Brzezinski: *Between two Ages*. 125–126. old.

gikailag nem igazolható az, hogy elszakítja a Nagy Októberi Szocialista Forradalomtól annak szükségszerű következményét, a szocialista iparosítást és a mezőgazdaság szocialista átszervezését. A történelmi igazság kedvéért meg kell említeni azt is, hogy az iparosítás és a szövetkezetesítés terve is Lenintől származik.

A Brzezinski-féle sztálinizmus vádjából tulajdonképpen nem marad más, mint a személyi kultusz, melyet maga a párt leplezett le, küszöbölt ki; két évtizeddel a XX. kongresszus után nyugodtan elmondhatjuk, hogy a múlté, és epizodikus jellegű volt a kommunista mozgalomban.

Ismeretes, hogy már Marx és Engels is felléptek a személyi kultusszal szemben, és Lenin is tiltakozott személyének ünneplése ellen.

Az SZKP Központi Bizottságának 1956. június 30-i ülése elemezte a Sztálin körül kialakult személyi kultuszt, azokat a sajátos történelmi körülményeket, melyek lehetővé tették annak kialakulását, és megállapította, hogy ez nem befolyásolta a szocialista építés objektív törvényszerűségeit, a szovjet társadalom szocialista lényegét, a párt és az állam demokratikus, népi jellegét.¹⁴

Amint az eddigiekből is láthatjuk, Brzezinski semmi komolyan vehetőt nem tud mondani a szocializmus politikai rendszeréről. Ennek az a végső magyarázata, hogy a szocializmus politikai intézményeit a gazdasági alaptól elszakítva vizsgálja, előítéletekkel közeledik a szocialista társadalom vizsgálatához, ez a vizsgálat történelmietlen, a politikai struktúra vizsgálatánál is megmarad a felszínen, a valóságot eltorzítja.

Ennek az írásnak csak az a feladata, hogy megismertessük a magyar olvasót Brzezinski posztindusztriális vagy

¹⁴ Lásd a Szovjetunió Kommunista Pártjának története. Kossuth Könyvkiadó, 1972. 722–723. old.

technetronikus társadalom elméletével és kritikailag elemezzük azt. Így nem feladatunk, hogy bemutassuk a szocializmus politikai rendszerét, melyet már más marxista monográfiák megtettek. Annyit azonban meg kell említenünk, hogy a szocializmus politikai rendszere a szocialista forradalom folyamán alakul ki, célja a munkáshatalom, a szocialista tulajdonviszonyok megvédése és megszilárdítása, a szocialista építés, ennek érdekében a gazdasági szervező és kulturális nevelő munka. A szocializmus a történelem folyamán először valósítja meg a termelők, a nép uralmát és olyan demokráciát, amelyre nem volt és nem is lehetett példa az osztálytársadalmakban. Nemcsak deklarálja, hanem tényleg meg is valósítja és biztosítja a demokratikus szabadságjogokat, az emberi jogokat. A szó legnemesebb értelmében vett tömegdemokrácia, amely az állampolgároknak a közügyekben való tényleges részvételére épít. A szocialista demokrácia dinamikusan fejlődik. Ezért foglalkozott pártunk több kongresszusa, így a XI. kongresszus is a szocialista demokrácia továbbfejlesztésével mint társadalmunk egyik legfontosabb politikai kérdésével.

11. AZ IDEOLÓGIA VÉGE?

Aron és Bell hatásos, szinte bestseller számba menő könyvei szerint az ideológiák kora leáldozott.¹ Brzezinski is magáénak vallja ezt a nézetet, azonban egészen másként indokolja meg, mint Aron és Bell.

Figyelembe veszi a tudományos-technikai forradalmat, a tudományok, a technika gyors fejlődését, a közoktatás bővülését, a televízió elterjedését. Ezekből olyan következtetésekre jut, hogy megváltoznak az ideológiai viszonyok. Az ipari forradalom azzal járt, hogy nagy tömegek kerültek be az ipar vérkeringésébe, emellett gyors ütemű urbanizációs folyamat zajlott le. A városokba tömörült ipari munkások súlyos szociális problémákkal találták magukat szembe, bele-sodródtak a politikába, pártokba, szakszervezetekbe tömörülve éles politikai harcot folytattak a nagy társadalmi kérdések eldöntéséért.

Brzezinski úgy látja, hogy az éles osztályösszeütközések erős ideológiai harccal járnak. A technetronikus társada-

¹ R. Aron: *Opium des intellectuelles*. Párizs, 1955., D. Bell: *End of Ideology*. New York, 1960. Ezek marxista bírálatát lásd J. Wiatr: *Az ideológia alkonya?* Kossuth Könyvkiadó, 1969., K. D. Darkowski: *Az ideológia vége vagy a vég ideológiája*. Kossuth Könyvkiadó, 1976.; Ripp Géza: *Politikai gazdaságtan és ideológia*. Kossuth Könyvkiadó, 1973. 169–179. old.; Dr. Lakatos György: *Az ipari társadalom elméletéről*. Kossuth Könyvkiadó, 1975. 143–151. old.

lomban azután megváltozik a helyzet. A magasabb termelés-szükségletből adódóan itt már nincsenek olyan szociális problémák, mint az ipari korszakban. Ennek következménye, hogy a kérdéseket nem annyira ideologikusan közelítik meg, mint inkább pragmatikus módon. A politika helyett nagyobb szerepet kap a tudomány, a termelés megszervezése, a tehetségekkel való gazdálkodás.²

Ennek az okfejtésnek az alapja az a koncepció, mely a technikát tartja elsődlegesnek, attól várja a társadalmi haladást, a szociális problémák megoldását. Végeredményben ebből lehet levezetni azt a tételt, mely szerint a technika és az ideológia ellentétesek egymással, a technika fejlődése nem kedvez az ideológiának. Ha nem is a Brzezinski-féle határozott megfogalmazásban, de ez a gondolat megtalálható a polgári tudósoknál, sőt a publicisztikában is. Ennek magyarázatát abban találhatjuk, hogy a viszonylagos tőkés konjunktúra alatt gyorsan fejlődött a technika, egyenletes volt a gazdasági növekedés, és ennek hatására voltak évek, amikor kevesebb volt a sztrájk, nem voltak olyan élesek az osztálykonfliktusok, úgy tűnt, mintha a nagy szociális antagonizmusok enyhülnének, sőt talán eltűnnének. Bár ez a feltételezés felszíni látásmódra vall, semmi köze a tudományhoz, az ideológia vége, a dezideologizálás gondolata hitelre talált.

Bár még nem jutottak el abba a szakaszba, melyet Brzezinski technetronikus vagy posztindusztriális kornak nevez, nem látjuk annak semmi jelét, hogy az ideológiai harc csökkenne vagy az ideológia megszűnne. Maguknak a polgári tudósoknak egy része is arról beszél a hetvenes években, hogy megfordult a dezideologizálás, erősödött az ideológia, az ideológiák harca. *A dezideologizálódást egy másik tendencia váltotta fel: a reideologizálás.*

Úgy érezzük, Brzezinskinak az ideológia végéről szóló

² Lásd Z. Brzezinski: Between two Ages. 10–13. old.

tétele nem eléggé megalapozott. Semmilyen jel nem mutat arra, hogy az ipari társadalmak sajátja volna az ideológia és az ideológiai harc. Létezett ez már feudális társadalmakban és az ideológiai harc éleződése arra mutat, hogy *a tudományos-technikai forradalom* (melyet Brzezinski technetronikus forradalomnak nevez) *sem ideológiamentes*. Pusztán arról van szó, hogy a tudományos-technikai forradalom körülményei között változhatnak az ideológiai harc témái, formái. Arról sem szabad elfelejtkezni, hogy – bár ez Brzezinski-nél csak a második szintre szorul – létezik a két rendszer harca (mely éles ideológiai konfrontációval jár). Bár szerzőnk nem beszél róla, *a posztindusztriális vagy technetronikus társadalomról szóló elmélete maga is ideológia*, s az ideológiai harc szükségletei hozták létre, tették lehetővé.

Hogy az ideológiának mennyire nincs vége, azt éppen az új amerikai kormány tevékenysége mutatja meg. Amíg a Nixon–Ford–Kissinger-kormányzat erősen pragmatikus jellegű volt, addig a Carter–Vance–Brzezinski-kormány erősen ideologikus. Erre vall az emberi jogok kérdésében folytatott szovjet- és szocialistaellenes kampány, amelynek célja ideológiai eszközökkel eljutni az országhatárokon túlra, és ezzel olyan légkört teremteni, mely politikai változásokra vezethet. Az is e kampány céljai közé tartozik, hogy ellentéteket szítson a keleti és a nyugati kommunista pártok között, s jobb pozíciót teremtsen az Egyesült Államok, általában a tőkés hatalmak számára a nemzetközi ideológiai konfrontációban.

Az emberi jogok ürügyén indított rossz ízű kampánnyal nem kívánunk itt foglalkozni. A téma maga külön kötetet kívánna meg, ugyanakkor világos az is – és ezt haladó nyugati körök is elismerik –, hogy a szocialista országok már eddig is olyan szociális, gazdasági és politikai jogokat biztosítottak, mint egyetlen más rendszer sem. Ezért volna sokkal jobb, ha a kampány szervezői azzal foglalkoznának,

mit kellene tenni az emberi jogok érdekében a nyugati országokban, vagy azokban a fasiszta, félfasiszta, reakciós rendszerekben, melyek az Egyesült Államok vagy más többes nagyhatalmak támogatását élvezik.

Az ideológia végéről beszélni, s ugyanakkor új ideológiai formát kidolgozni, ideológiai offenzívát indítani – ellentmondásnak látszik. Úgy érezzük, nyugodtan állíthatjuk, *korunkra nem az ideológia vége a jellemző, hanem éppen az ideológiák virágzása, és az ideológiai harc éleződése.*

*

A marxizmus tudatosította a munkásosztályban harcának feltételeit, céljait. Brzezinski elismeri a marxizmus dinamikus történelemszemléletét, tudományos jellegét, optimizmusát, azt hogy alkalmas volt a tömegek mozgósítására.

Amikor így dicséri a marxizmust, elismeri Marx tanainak történelmi szerepét – de csak a múltban. A jövőre nézve hatását erősen korlátozottnak tartja. Úgy véli, hogy a marxizmus relatív igazságokat képes feltárni, amelyet a tan hívei abszolutizálnak, s így a marxizmus dogmatikussá válik. Véleménye szerint 'ártott az is, hogy a marxista pártok Oroszországban és másutt uralomra kerültek, mert szerinte ezzel a marxizmus intézményesült, dogmatikussá, sőt bürokratikussá és konzervatívvá vált, és gátolja a haladást.³

Brzezinski szerint a marxizmus elvesztette hatását Nyugaton. „A marxizmus – írja – annak ellenére, hogy intellektuális haladást jelent korunkban, egymaga nem elegendő alap valóságunk megértéséhez. A modern tudomány felfedezéseit, az emberi psziché tanulmányozásában tett előrehaladást, de még a jelenlegi társadalmi-gazdasági fejlődés

³ Lásd ugyanott, 74., 126–127. old.

dést sem lehet többé kielégítően értelmezni a marxista keretek kizárólagos alkalmazásával.”⁴

Ehhez járul Brzezinskinek az a nézete, hogy a marxizmus a kor kérdéseit nem képes sem azokban az országokban megoldani, ahol uralomra jutott, sem Nyugat ipari, sem Kelet agrárországaiban. Ezt sajátosan fogalmazza meg: „A kommunizmusnak mint egyetemes perspektívának az a tragédiája, hogy egyidejűleg túl korán és túl későn érkezett... Túl későn jött az ipari jellegű Nyugat számára, mert a nacionalizmus, valamint az állami reformizmus liberális elgondolásai a nemzeti állam révén már eleve hatástalanították a kommunizmus humanista felhívását. Túl korán jött az ipar előtti Kelet számára, ahol az alvó tömegek ideológiai ébresztőórájaként az egyre inkább radikális nacionalizmus ösztönzője lett. A Nyugaton túl későn, Keleten túl korán érkezett kommunizmus nem Nyugaton, nem is Keleten, hanem a feleúton levő Oroszországban talált kedvező időpontra.”⁵

Így alakul ki nála egy sajátos képlet. Van egy keleti marxizmus, melyet marxizmus-leninizmusnak, keleti marxizmusnak vagy egyszerűen kommunizmusnak nevez, és van egy nyugati marxizmus. Az előbbire a keleti despotikus hajlamok győzelme jellemző, az utóbbit azonosítja a Schaff, Kolakowski, Harrich-féle revizionizmussal, a betiltott Praxis-csoporttal. Ez a fajta revizionizmus még rokonszenves is neki. A távol-keleti agrárországokat ebből a szempontból figyelmen kívül hagyja, mondván hogy ezek ma még nem tudnak ideológiai példát mutatni a modern kor problémáinak megoldására.”⁶

Itt néhány egymással összefüggő kérdést kell megvizsgálnunk. Mi a marxizmus szerepe a szocialista országokban?

⁴ Ugyanott, 77. old.

⁵ Ugyanott, 124. old.

⁶ Lásd ugyanott, 80–84. old., és 126–127. old.

Képes-e a marxizmus választ adni korunk kérdéseire? Melyik ideológia képes megmagyarázni korunkat? Melyik ideológiát igazolják korunk eseményei?

Brzezinski elismeri, hogy a marxista-leninista ideológia él és hat a Szovjetunióban és a szocialista országokban. Itt az ideológia regulatív, szabályozó, vezérlő szerepéből indul ki. Úgy véli, hogy a marxista ideológia az a szer, mely egységesíti a szocialista társadalmat, és így a hatalom fontos eszköze. Brzezinski nem mondja ki explicit módon, de lényegileg kormányzati eszköznek tartja a marxista-leninista ideológiát a szocialista társadalomban. Ugyanakkor, amikor elismeri szerepét, nem adja fel a technika és az ideológia ellentétéről szóló álláspontját. Ebből következik az a tétele, hogy a marxista-leninista ideológia intézményesülve, azaz uralkodó ideológiává válva, már nem forradalmi erő, hanem konzervatív, gátolja a technikai haladást.

Ez a Brzezinski-féle válasz a tényekkel szembesítve nem fogadható el. A marxizmus-leninizmus a néptömegek harcából nőtt ki, összhangban áll a társadalmi fejlődéssel, nemcsak kifejezi a dolgozó osztályok érdekeit, hanem eredményesen szolgál vezérfonalul azok harcában. A Szovjetunió és a szocialista országok eredményei, a gazdasági és technikai sikereket beleértve, éppen azt mutatják, hogy *a marxista ideológia megbízható iránytű. A marxizmus forradalmi és kritikai lényege semmit sem változott.* Ma is a forradalom elmélete és ideológiája azokban az országokban, ahol már győzött a szocialista forradalom és azokban is, melyek még forradalmuk előtt állnak. Értelmetlenség a marxizmust világtájak szerint felparcellázni. Nincs külön keleti és nyugati marxizmus, csak egy marxizmus van, amely az egész világon hat. Tartathatlan az a kísérlet is, hogy korszakok szerint osszák fel a marxizmust, elismerjék a XIX., tagadják a XX. század vonatkozásában, vagy hatékonynak tartásuk az ipari korszakban, s úgy vélik, hogy erejét egyszerre elveszti a Brzezinski által ipar utáninak nevezett periódusban.

Brzezinski szerint a marxizmus nem tudja napjaink kérdéseit megválaszolni. Ezt a hatvanas évek néhány folyamatának elemzésére alapozza, melyeket kiragad az egész kor összefüggéseiből és így helytelen következtetéseket von le. Először is az Egyesült Államok még 1960-ban is meglevő jelentős gazdasági és technikai előnyére épít. Befolyásolja a hosszú viszonylagos tőkés konjunktúra, az a tény, hogy a nyugati munkásmozgalom ebben az időben nem ért el átütő sikert, a tudományos-technikai forradalom jelentősége egyre nyilvánvalóbbá vált, és egyes országokban kibontakozott az imperializmus Egyesült Államok által vezetett ellentámadása, bizonyos helyeken államcsínyek útján sikereket ért el.

Alapvető tény, hogy már a hatvanas évek végén, s a hetvenes években is a szocializmus számára kedvező folyamatok zajlottak és zajlanak le. A Szovjetunió és a szocialista országok gazdasága és technikája rendkívül gyorsan fejlődik. Erősödött a szocialista országok közössége. Napjainkban a nemzetközi kommunista és munkásmozgalomban újabb fellendülés tanúi lehetünk. Erősödött a nyugati kommunista és munkáspártok jelentős hányada, nőtt a kommunisták befolyása a szakszervezetekben, egyre többen vesznek részt a sztrájkokban és a politikai harc különféle formáiban. Az Egyesült Államok elvesztette a vietnami háborút, és megalakult az egységes 50 milliós Vietnami Szocialista Köztársaság. Megalakult és a szocializmus útjára lépett a Laoszi Népköztársaság. A társadalmi fejlődés haladó útját választotta Kambodzsa, a Jemeni Népi Demokratikus Köztársaság, Etiópia, Bissau Guinea, a Kongói Népköztársaság, Mozambik, az Angolai Népi Köztársaság. Megdőltek a fasiszta rendszerek Spanyolországban, Portugáliában és Görögországban. A történelem menetére döntő hatást gyakorol, hogy fejlődtek, megszilárdultak a szocialista országok. Nyugodtan lehet mondani, hogy az utolsó 15 évben *a szocialista közösség megdönthetetlen erővé vált.*

Ezek a tények arra mutatnak, hogy *a polgári ideológia külföldi irányzatai már nem tudják megmagyarázni korunkat, a fejlődést, annak irányát. Brzezinski posztindusztriális vagy technetronikus társadalom elmélete sem képes erre.* Ilyen értelemben beszélhetünk a polgári ideológia csődjéről. Egyik cikkében Brzezinski látja is ezt a lehetőséget, és éppen emiatt óva inti az Egyesült Államokat, hogy az elkészített ideológusok mezében lépjen fel.

A szocialista közösség léte, ereje, sikerei, az utolsó 10–15 év eseményei azt mutatják, hogy Marx és Engels tudományos előrelátása igazolódott: *törvényszerű, hogy a kapitalizmust világméretekben felváltja a szocializmus.* A marxizmus-leninizmus kiállta a gyakorlat próbáját, biztos prognózisokat nyújt; teljesen téves minden olyan hipotézis, amely szerint a marxizmus elavult volna, és ezzel ideológiamentes kor alakulna ki. Amíg osztályok léteznek, van ideológia is. A marxista ideológiának különösen az adja meg az erejét, hogy tudományosan fejezi ki a munkásosztály és minden dolgozó osztály, réteg távlati érdekeit. Ezeket figyelembe véve teljességgel megalapozatlan Z. Brzezinski tétele a marxizmus hatástalanságáról, túlhaladt voltáról.

A marxizmus a „Kommunista Párt kiáltványa” megjelenésekor csak néhány száz forradalmár világnézete volt. Ma viszont jelentős erővé vált, tíz- és tízmilliók tették magukévá, az országok egész sorában uralkodó ideológia. Mint Lenin olyan szép szavakkal írta: „Mióta a marxizmus a színtérre lépett, a világtörténelemnek mind a három szakasza újabb bizonyítékokat, újabb diadalokat hozott számára. De a marxizmusnak mint a proletariátus tanításának még nagyobb diadalát hozza majd meg a küszöbön álló történelmi korszak . . .” Ez is alátámasztja Lenin megállapítását: „Marx tanítása mindenható erejű, mert igaz.”⁷

⁷ Lenin Összes Művei. 23. köt. Kossuth Könyvkiadó, 1969. 4., 40. old.

- A francia szociológia. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1972.
- ÁGH ATTILA: Az ipari társadalom „határai” avagy a posztindusztriális társadalom. Valóság, 1975. 10. szám.
- ÁGOSTON LÁSZLÓ: Az ember és a technika. Kossuth Könyvkiadó, 1965.
- ÁGOSTON LÁSZLÓ: A tudományos-technikai forradalom és a szocializmus egyesítésének történelmi folyamata a két rendszer versenyének feltételei között. Társadalomtudományi Közlemények, 1975. 2–3. szám.
- A mai antikommunizmus. Kossuth Könyvkiadó, 1975.
- ARBATOV, G. A.: Nemzetközi politika és ideológiai osztályharc. Kossuth Könyvkiadó, 1972.
- ARON, RAYMOND: Dix-huit leçons sur la société industrielle. Párizs, 1963.
- ARON, RAYMOND: La lutte de classes. Párizs, 1964.
- ARON, RAYMOND: Démocratie et totalitarisme. Párizs, 1965.
- ARON, RAYMOND: Trois essais sur l'âge industrielle. Párizs, 1966.
- ARON, RAYMOND: Les désillusions du progrès. Párizs, 1969.
- Az európai szocialista országok gazdasága. Kossuth Könyvkiadó, 1973.
- BELL, DANIEL: The End of Ideology. New York, 1960.
- BELL, DANIEL: The Measurement of Knowledge and Technology. Indicators of Social Changes c. kötetben. New York, 1968.
- BELL, DANIEL: Coming of Post Industrial Society. New York, 1973.
- BRZEZINSKI, ZBIGNIEW: Ideology and Power in Soviet Politics. New York, 1962.
- BRZEZINSKI, ZBIGNIEW: Alternative to Partition. New York, 1965.
- BRZEZINSKI, ZBIGNIEW: Between two Ages. New York, 1970.
- BRZEZINSKI, ZBIGNIEW-FRIEDRICH, CARL: Totalitarian Dictatorship and Autocracy. New York, 1956.

- BRZEZINSKI, ZBIGNIEW-HUNTINGTON, SAMUEL: Political Power USA/USSR. New York, 1964.
- BRZEZINSKI, ZBIGNIEW: America in a hostile World. Foreign Affairs, 1976 Summer.
- BURNHAM, JAMES: The Managerial Revolution. Indiana, 1960.
- DARKOWSKI, KIRILL: Az ideológia vége vagy a vég ideológiája. Kossuth Könyvkiadó, 1976.
- Ember, tudomány, technika. Kossuth Könyvkiadó, 1977.
- GALBRAITH, JOHN KENNETH: The Affluent Society. Boston, 1958.
- GALBRAITH, JOHN KENNETH: Az új ipari állam. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1970.
- GALBRAITH, JOHN KENNETH: Economics and the Public Purpose. Boston, 1973.
- Gazdasági válság a tőkés világban. Kossuth Könyvkiadó, 1976.
- GEDŐ ANDRÁS: Válságtudat és filozófia. Kossuth Könyvkiadó, 1976.
- HALL, GUS: Az amerikai imperializmus ma. Kossuth Könyvkiadó, 1974.
- HALAY TIBOR: A tudományos-technikai forradalom kibontakozása Magyarországon. Társadalomtudományi Közlemények, 1975. 2-3. szám.
- HARRINGTON, MICHAEL: A másik Amerika. Kossuth Könyvkiadó, 1965.
- KISS ARTÚR DR.: A szocialista állam és „kritikusai”. Kossuth Könyvkiadó, 1966.
- KISS ARTÚR DR.: Az „új osztály” – fantázia vagy valóság? Kossuth Könyvkiadó, 1971.
- KISS ARTÚR DR.: Marxizmus és demokrácia. Kossuth Könyvkiadó, 1973.
- KISS ARTÚR DR.: Hogyan fejlődik a szocialista demokrácia. Kossuth Könyvkiadó, 1975.
- KOLKO, GABRIEL: Vagyon és hatalom Amerikában. Kossuth Könyvkiadó, 1965.
- LAKATOS GYÖRGY DR.: Az ipari társadalom elméletéről. Kossuth Könyvkiadó, 1975.
- MILLS, C. WRIGHT: Az uralkodó elit. Gondolat Kiadó, 1962.

MILLS, C. WRIGHT: Hatalom, politika, technokraták. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1970.

PÁLOS TAMÁS: Mi az antikommunizmus? Kossuth Könyvkiadó, 1974.

PERLO, VICTOR: Az ingatlan gazdaság. Kossuth Könyvkiadó, 1975.

PERLO, VICTOR: A nágytőke birodalma. Kossuth Könyvkiadó, 1957.

RIPP GÉZA: A gazdasági növekedés szakaszai és az ipari társadalom elmélete. Kossuth Könyvkiadó, 1967.

RIPP GÉZA: Politikai gazdaságtan és ideológia. Kossuth Könyvkiadó, 1973.

RIPP GÉZA: A válság gazdaságtana. Kossuth Könyvkiadó, 1976.

ROSTOW, WALT WITHMANN: The Process of Economic Growth. Oxford, 1953.

ROSTOW, WALT WITHMANN: The Stages of Economic Growth. Cambridge, 1960.

SCHUMPETER, JOSEPH: Imperialism, Social Classes. New York, 1958.

SIMAI MIHÁLY DR.: Közeledik-e a két rendszer egymáshoz? Kossuth Könyvkiadó, 1969.

SIMAI MIHÁLY DR.: Az Egyesült Államok a 200. évforduló előtt. Kossuth Könyvkiadó, 1974.

TOURAIN, ALAIN: La société post-industrielle. Párizs, 1969.

WEBER, ELLEN: Von „roll back” zur „indirekten Strategie”. Frankfurt am Main, 1972.

WEBER, MAX: Gazdaság és társadalom. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1967.

WEBER, MAX: Állam, politika, tudomány. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1970.

TARTALOM

1. Bevezetés / 5
2. Mit neveznek ipari társadalomnak? / 16
3. Mit neveznek posztindusztriális társadalomnak? / 22
4. Paralelizmus és evolúció / 28
5. Brzezinski a technikáról és a gazdaságról / 46
6. Elitek és technokraták / 67
7. Egyenlőség és szabadság / 79
8. A három amerikai forradalom mítosza / 88
9. Az Egyesült Államok globális külpolitikája / 103
10. Brzezinski a szocializmus politikai rendszeréről / 116
11. Az ideológia vége? / 128
- Irodalom / 137

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója
Szerkesztette Pártos Gyula

A borító és a tipográfia Szakálos Mihály munkája
Műszaki vezető Mózes Tibor

A szedést 1977. VIII. 26-án kezdték meg
Megjelent 1978. II. 10-én, 3000 példányban
Terjedelme 7,2 (A/5) ív

Készült a Zrínyi Nyomdában (771288–1511)

Felelős vezető: Bolgár Imre vezérigazgató

10,- Ft